

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В. Н. КАРАЗІНА**

Факультет геології, географії, рекреації і туризму

Кафедра соціально-економічної географії і регіоналістики

До захисту допустити

Завідувач кафедри _____ Людмила НЕМЕЦЬ

«_____» _____ 2023 р.

ІНТЕГРАЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА БАКАЛАВРА

Виконала: студентка 4 курсу, групи ГЕ-41
спеціальності 106 Географія,
ОПП «Економічна, соціальна географія та
регіональний розвиток»

Стогній Олександра Олександрівна

Науковий керівник:

к. геогр. н., доцент

Кравченко Катерина Олександрівна

Кваліфікаційна робота захищена з оцінкою

Голова ЕК Павло ШУКАНОВ

Секретар ЕК Олена ПЕДЬ

«_____» _____ 2023 р.

Харків – 2023

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНТЕГРАЛЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ТЕРИТОРІЇ.....	5
1.1. Аналіз попередніх досліджень.....	5
1.2. Понятійно-термінологічний апарат дослідження інтегрального потенціалу території	12
1.3. Методичні підходи до вивчення інтегрального потенціалу території....	16
РОЗДІЛ 2. ХАРАКТЕРИСТИКА ІНТЕГРАЛЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ.....	21
2.1. Місце Харківської області в національному вимірі.....	21
2.2. Структура інтегрального потенціалу Харківської області.....	32
2.2.1. Природно-ресурсний потенціал Харківської області	34
2.2.2. Розселенський потенціал Харківської області	41
2.2.3. Працересурсний потенціал Харківської області	52
2.2.4. Туристичний потенціал Харківської області.....	52
2.2.5. Інноваційно-інвестиційний потенціал Харківської області.....	62
2.3. Роль міста Харків у формуванні інтегрального потенціалу Харківської області.....	66
РОЗДІЛ 3. ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВІДНОВЛЕННЯ ІНТЕГРАЛЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ	73
3.1. Особливості реалізації Стратегій розвитку Харківської області до 2020 р. та до 2027 р.....	73
3.2. Проблеми та перспективи відновлення Харківської області.....	78
ВИСНОВКИ.....	82
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	84

ВСТУП

Харківська область – один з найпотужніших регіонів України, в умовах стикнулась з безліччю складних викликів. Один з найбільш економічно перспективних регіонів, який володіє значним природно-ресурсним, демографічним, культурним та туристичним потенціалом на разі зазнав значних негативних трансформацій та руйнувань. Центр області – місто Харків – є не тільки надзвичайно розвиненим містом, а й містом, яке проявляє інноваційну та креативну функцію. Не зважаючи на складні безпекові умови, до міста вже повернулось більше мільйона осіб, що свідчить про його надзвичайну атрактивність та привабливість. Харків – центр відновлення та розвитку Сходу України.

Регіон залишається цікавим та перспективним, є полюсом тяжіння для вимушених мігрантів з інших областей, зокрема Луганської, Донецької та інших регіонів. Також Харківська область – потужний транспортний хаб, який має розгалужену моноцентричну транспортну систему, аеропорт, ефективно зорієнтовані логістичні системи та промислові кластери. Також Харківщина вирізняється продуктивним сільським господарством, яке через ворожу деіндустріалізацію нашої країни є одним з пріоритетних напрямків відновлення регіону. Отже, дослідження інтегрального потенціалу Харківської області може допомогти визначити ключові економічні переваги, можливості та виклики. Саме тому надзвичайно важливо виявити просторово-часові особливості розвитку інтегрального потенціалу регіону та встановити перспективи для його відновлення, зокрема – в аспекті проведеної адміністративно-територіальної децентралізаційної реформи отже, обрана тема дослідження є надзвичайно *актуальною*.

Об'єктом дослідження дипломної роботи є інтегральний потенціал території, а *предметом* – особливості інтегрального потенціалу Харківської області.

Мета дослідження – дослідження особливостей інтегрального потенціалу Харківської області, проблем та перспектив його відновлення.

Для досягнення даної мети необхідно виконати наступні завдання:

- дослідити теоретико-методичні основи вивчення інтегрального потенціалу;
- проаналізувати структуру інтегрального потенціалу Харківської області та охарактеризувати часткові потенціали;
- визначити роль міста Харків у формуванні інтегрального потенціалу Харківської області;
- виявити проблеми і перспективи відновлення інтегрального потенціалу Харківської області.

Питанням регіонального розвитку та дослідження інтегрального потенціалу території присвячено широке коло робіт вітчизняних та закордонних вчених. Це роботи А. Голікова, Є. Давискиби, К. Нємця, Л. Немець, Є. Маруняк, Г. Підгрушно, П. Бардхана, Р. Береа, Е. Дж. Блейклі, І. Богачкової, А. Боричко, Р. Капелло, Г. Перукка та ін. Зокрема, значна кількість робіт присвячена питанням потенціалу територіального розвитку саме на рівні регіонів або міст як полюсів зростання.

При виконанні роботи було використано методологічний інструментарій як суспільної географії, так і широкого кола інших наук.

Інформаційну базу даних складають матеріали статистичних щорічників, дані Харківської військової адміністрації, Харківської міської ради, фахових та галузевих департаментів та центрів, аналітичного центру CEDOS, спеціалізованих сайтів та Інтернет ресурсів, численних літературних джерел.

Дипломна робота складається з 3 розділів, викладених на 92 сторінках, містить 12 картосхем, 8 схеми, 5 таблиць, 23 діаграми та додатки. Перелік використаних джерел містить 73 найменування.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНТЕГРАЛЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ТЕРИТОРІЇ

1.1. Аналіз попередніх досліджень

Регіональний розвиток та відновлення територій – надважливе питання, яке сьогодні обходить абсолютно всі регіони України. Одним з найвагоміших індикаторів, якій свідчитиме про перспективи та можливості відновлення є *інтегральний потенціал території*. Це ключовий та комплексний показник, яких вміщує природно-ресурсний потенціал, людський капітал, фінансові ресурси, можливості сприйняття та генерації інновацій, креативність, інвестиційну привабливість суспільно-географічне положення території та широке коло інших чинників [37].

Інтегральний потенціал території синтезує всі її ресурси, та включає і безпосередньо саму територію, як площину взаємодії різного роду компонентів. Інтегральний потенціал території є передумовою регіонального розвитку, який являє собою складний багатоаспектний, багаторівневий процес якісної зміни території, населення, господарства регіонів країни [38].

Дослідженню інтегрального потенціалу території, його часткових складових та їх дослідженням присвячено велику кількість наукових робіт зарубіжних та вітчизняних дослідників, а також представникам різних наукових шкіл та предметних напрямків. Дослідження інтегрального потенціалу території є мультидисциплінарним напрямком, який привертає увагу світових вчених різних фахів.

Патрік Геддес, шотландський біолог, соціолог і містобудівник, відомий своєю роботою з регіонального планування та вивчення міст та їх інтегрального потенціалу підкреслив важливість розуміння соціальних, економічних та екологічних аспектів території для розвитку стійких і спроможних громад. Він наголосив на важливості застосування комплексного підходу до розуміння соціальних, економічних та екологічних аспектів

території. Геддес вважав, що міста та регіони слід розглядати як взаємопов'язані системи, і він виступав за стратегії планування, які враховують унікальні характеристики та потенціал кожного місця. Геддес розробив концепцію «регіон-ландшафту» для аналізу інтегрального потенціалу території. Він запропонував враховувати фізичні, культурні та історичні особливості регіону в процесі планування з метою сталого розвитку. Його робота вплинула на практику міського планування та допомогла сформуванню концепції регіонального планування [65].

Жан Готманн, французький географ, провів масштабне дослідження концепції мегаполісу та інтегрального потенціалу міських регіонів. Його робота була зосереджена на просторовій організації, зв'язках та економічній динаміці великих мегаполісів. Жан Готманн був видатним географом, який акцентував увагу на вивченні міських регіонів та їх інтегрального потенціалу. Він ввів термін «мегаполіс» для опису великих, взаємопов'язаних міських територій, які виникають в результаті злиття кількох столичних районів. Його фундаментальна робота «Мегаполіс: урбанізоване північно-східне узбережжя Сполучених Штатів» досліджувала соціальну, економічну та просторову динаміку мегаполісу Ботсваш, який простягається від Бостона до Вашингтона.

Дослідження Готтмана підкреслили важливість розуміння взаємодії та взаємозалежності в межах міських регіонів. Він проаналізував потоки людей, товарів та інформації, а також економічні зв'язки та інфраструктурні мережі, які сприяють інтегральному потенціалу таких регіонів. Його робота вплинула на сферу регіонального планування та дозволила зрозуміти проблеми та можливості, пов'язані з ростом і розвитком міст [59].

Люсьєн Кролл, бельгійський архітектор і містобудівник, виступав за підхід до проектування, орієнтований на участь і орієнтований на людину, який враховує інтегральний потенціал території. Його дослідження підкреслювало важливість залучення місцевих громад до процесу планування для створення придатного для життя та сталого середовища. Люсьєн Кролл — архітектор і містобудівник, відомий своїм інноваційним підходом до

проектування, який бере участь у спільноті. Його дослідження зосереджені на людиноцентричному розвитку територій та інтегральному потенціалі громад. Кролл наголошує на важливості залучення місцевих жителів до процесу планування, щоб забезпечити повагу до їхніх потреб, прагнень і культурної самобутності [63].

Робота Кролла кидає виклик традиційним підходам до планування «зверху вниз» і виступає за більш інклюзивну та спільну методологію. Він пропагує ідею «архітектурної розмови», яка передбачає взаємодію з місцевими громадами для спільного створення сталого та комфортного архітектурного середовища. Його дослідження підкреслюють важливість соціальної стійкості, розширення можливостей громади та збереження культурної спадщини в розвитку територій [63].

Мануель Кастельс, іспанський соціолог і міський теоретик, досліджував концепцію мережевого суспільства та її наслідки для інтегрального потенціалу територій. Його робота підкреслила роль інформаційних і комунікаційних технологій, а також динаміку глобалізації у формуванні соціальних, економічних і культурних аспектів регіонів. Він досліджує соціальні, економічні та культурні перетворення, спричинені інформаційно-комунікаційними технологіями, та їхній вплив на міста та регіони [53].

Кастельс стверджує, що технології змінили просторову та соціальну організацію територій, сприяючи новим формам економічної діяльності, соціальної взаємодії та культурного самовираження. Він наголошує на важливості зв'язку, мереж знань та цифрової інфраструктури для підвищення інтегрального потенціалу територій. Його дослідження проливає світло на динаміку глобалізації, зростання цифрової економіки, а також проблеми та можливості, з якими стикаються міста та регіони в мережевому суспільстві.

Річард Флоріда, американський теоретик урбаністики, зосередився на інтегральному потенціалі міст і регіонів через призму креативності, інновацій та економічного розвитку. Його дослідження підкреслювало важливість залучення та утримання креативного класу як рушія економічного зростання

та життєздатності міських районів.

Саскія Сассен, голландсько-американський соціолог і міський теоретик, провела дослідження інтегрального потенціалу глобальних міст і динаміки глобалізації. Її робота досліджувала соціальні, економічні та політичні наслідки глобалізованих міських просторів і роль міст у формуванні глобальних процесів. Вона досліджує економічні, політичні та соціальні процеси, які формують міста, а також роль міст у глобальних мережах. Роботи С. Сассен висвітлюють просторову та соціальну нерівність, закладену в глобальних містах, і вплив глобальних економічних сил на розвиток міст. Вона досліджує концепцію «глобальних міст» як стратегічних місць для глобальних потоків капіталу, передових послуг виробників і різноманітних культурних обмінів [71].

Також багато українських вчених зробили свій внесок у дослідження інтегрального потенціалу території України.

В. Михалевич, український географ, провів широке дослідження інтегрального потенціалу територій в Україні. Його робота зосереджена на регіональному розвитку, територіальному плануванні та взаємодії між людською діяльністю та навколишнім середовищем. Дослідження В. Михалевича дають цінну інформацію про просторову організацію, ресурси та можливості розвитку в різних регіонах України [23].

М. Іванов – український економіст і географ, спеціалізується на регіональній економіці та інтегральному потенціалі територій. Його дослідження досліджують економічну динаміку, просторові диспропорції та стратегії розвитку різних регіонів України. Робота М. Іванова сприяє розумінню соціально-економічних факторів, які впливають на регіональний розвиток, і дає рекомендації щодо заходів регіональної політики [11].

О. Нізалова, економіст і дослідник, проводила дослідження інтегрального потенціалу територій в Україні, зосереджуючись на медичній та соціальній інфраструктурі. Її дослідження аналізує вплив надання медичних послуг, соціальних послуг та розвитку інфраструктури на регіональний

розвиток і добробут населення. Робота Нізалової допомагає інформувати політику та інвестиції, спрямовані на покращення соціальної інфраструктури та інфраструктури охорони здоров'я в різних регіонах України [28].

Я. Притула, український урбаніст і географ, зробив внесок у дослідження інтегрального потенціалу міських і сільських територій в Україні. Його дослідження вивчає просторову організацію міст, зв'язки між містом і селом, а також виклики сталого розвитку в різних міських і сільських контекстах. Робота Я. Притули дає розуміння стратегій міського планування, просторового управління та потенціалу збалансованого розвитку територій України [38].

Також у дослідження інтегрального потенціалу території значний внесок зробили вітчизняні фахівці з суспільної географії.

Г. Підгрушний у своїх роботах розглядає інтегральний потенціал як комплексний показник, який включає в себе комплекс часткових потенціалів. Методику дослідження апробовано на матеріалах Київської області [37].

В своїх роботах А. Голіков розглядав особливості розвитку Харківської області на основі різного роду ресурсів та можливостей, обумовлених різного роду умовами. Фактично, це одна з найбільш комплексних робіт, присвячених питанням розвитку регіону на основі інтеграції різноманітних типів ресурсів (кліматичних, економічних, інвестиційних, тощо) [7].

У роботах К. Немця, Л. Немець та К. Сегіди проаналізовано демографічний, розселенський та працересурсний потенціал Харківської області, розглянуто питання інноваційно-інвестиційного потенціалу регіону [12].

Є. Давискіба визначає потенціал регіону як сукупну здатність наявних у межах регіону економічних ресурсів забезпечити виробництво максимально можливого обсягу матеріальних благ і послуг, що відповідають потребам суспільства на даному етапі його розвитку. Метод використано при аналізі оцінки ефективності використання економічного потенціалу Харківської області [8]. Р. Темиргалієв проводить аналіз понять, закладених у термін

«ресурсний потенціал», та пропонує розглядати як певну сукупність ретроспективного аналізу. При оцінці превалює так звана «ресурсна» складова, яка є основним чинником забезпечення цілей регіонального розвитку [45]. М. Миколайчук пропонує ввести індикатор потенціалу регіону з використанням структури, аналогічній структурі індикатора сталого розвитку [22].

Саме таке, інтегративне уявлення про територію та її розвиток формує суспільно-географічна наука, що аналізує також зміну станів, стадій просторові трансформації, тощо. Інтегральний потенціал акумулює низку часткових потенціалів, які різняться відносно до наявності або відсутності на території певних видів ресурсу. Кожен з часткових потенціалів має свою міру впливу на інтегральний потенціал території, саме тому інтегральний потенціал є доволі специфічною особливістю. Комплексне дослідження території та визначення інтегрального потенціалу є надважливим завданням для впровадження засад стійкого регіонального розвитку та обґрунтованого прийняття управлінських рішень:

Розуміння інтегрального потенціалу допомагає політикам, державним органам та іншим зацікавленим сторонам приймати обґрунтовані рішення щодо впровадження різних заходів регіональної політики [10].

Аналізуючи різні компоненти території, особи, які приймають рішення, можуть визначити сильні та слабкі сторони, можливості та проблеми, що дозволить їм розробити цільові стратегії, політику та інвестиції. Також важливим завданням у дослідженні інтегрального потенціалу є пошук відповідності засадам стійкого розвитку та виявлення потенційних можливостей для цього. Аналіз інтегрального потенціалу беззаперечно дозволяє забезпечити перехід до сталого розвитку. Оцінюючи природні, соціальні, культурні та економічні аспекти розвитку території, науковці та управлінці можуть забезпечити збалансованість зусиль щодо розвитку з урахуванням захисту навколишнього середовища, соціальної інклюзивності та довгострокової економічної перспективи [37].

Наступним аспектом, якому приділено увагу у роботах багатьох науковців є оптимізація наявних ресурсів, адже аналіз інтегрального потенціалу допомагає оптимізувати розподіл ресурсів. Розуміючи природні ресурси, інфраструктуру та економічну діяльність певної території, управлінці можуть ефективно розподіляти ресурси, а інвестори – визначати пріоритетність інвестицій та максимізувати використання наявних активів, що в свою чергу веде до більш ефективного та сталого розвитку [47].

Визначення інтегральних можливостей території дозволяє в свою чергу виявити можливості та сформувати можливі траєкторії (сценарії) розвитку. Аналіз інтегрального потенціалу території допомагає визначити її можливості та перспективи для подальшого зростання та розвитку, а у випадку пошкоджених територій – варіанти відновлення. Визначивши сильні сторони та переваги території, можливо використовувати їх для залучення інвестицій, розвитку економічних секторів і підвищення якості життя місцевого населення. Це також допомагає визначити нові, перспективні галузі господарства та інноваційний потенціал території [36].

Також встановлення інтегрального потенціалу території дозволяє знайти коректні відповіді на актуальні виклики та виявити вразливі місця певної території. Розуміючи слабкі сторони та загрози, можливо розробити стратегії їх усунення, пом'якшення ризиків і підвищення стійкості. Це дозволяє здійснювати проактивне планування та забезпечує реалізацію заходів для подолання перешкод на шляху до стійкого розвитку [38].

Беззаперечно, аналіз інтегрального потенціалу сприяє залученню та участі зацікавлених сторін у процесі дослідження та подальшого впровадження отриманих результатів, включаючи місцеві громади, підприємства, експертів та ін. таким чином управлінці різних ланок, які приймають рішення, можуть отримати різноманітні точки зору, отримати цінну інформацію та забезпечити відповідність планів розвитку потребам і прагненням людей. Важливу роль, на думку науковців, розуміння інтегрального потенціалу забезпечує доцільне регіональне планування, адже

аналіз інтегрального потенціалу полегшує регіональне планування та співпрацю з різними учасниками даного процесу. Оцінюючи потенціал території, управлінці можуть визначити сфери співпраці, спільні виклики та можливості для співпраці. Він підтримує розробку регіональних стратегій, партнерства та ініціатив, які приносять користь багатьом зацікавленим сторонам [41].

До того ж, аналіз інтегрального потенціалу забезпечує основу для вимірювання інтенсивності прогресу та оцінки впливу ініціатив розвитку на певні території. Періодично переоцінюючи інтегральний потенціал, науковці та управлінці можуть відстежувати зміни, контролювати ефективність політики та втручання, вносити необхідні корективи для забезпечення постійного вдосконалення місцевої політики [15].

Резюмуючи, варто зазначити, що відповідно до думки провідних учених, які досліджують питання встановлення та розвитку інтегрального потенціалу території, цей показник має вирішальне значення для прийняття обґрунтованих рішень, сталого розвитку, оптимізації ресурсів, визначення можливостей та вирішення проблем, залучення зацікавлених сторін, сприяння регіональному плануванню та вимірювання прогресу та відповідно, розвитку території. Це забезпечує цілісний і комплексний підхід до територіального розвитку, гарантуючи, що дії узгоджуються з сильними сторонами, потребами та прагненнями регіону.

1.2. Понятійно-термінологічний апарат дослідження інтегрального потенціалу території

Концепція інтегрального потенціалу відноситься до комплексного та взаємопов'язаного набору можливостей, ресурсів і тенденцій у межах території. Відомо, що на розвиток території впливають численні фактори та виміри, включаючи економічні, соціальні, культурні, екологічні та просторові аспекти. Розглядаючи ці виміри разом, концепція інтегрального потенціалу забезпечує цілісне розуміння перспектив розвитку території [47].

Територія відноситься до визначеної географічної області, яка служить просторовою одиницею аналізу. Вона може варіюватися від невеликого регіону, такого як місто чи район, до більшої адміністративної одиниці, як-от провінція чи країна. Дослідження інтегрального потенціалу території спрямоване на розуміння її унікальних характеристик, ресурсів і динаміки розвитку [3].

Ресурси охоплюють активи та елементи, доступні на території, які сприяють формуванню її інтегрального потенціалу. Ці ресурси можуть бути природними, такими як ґрунти, вода, корисні копалини, ліси та інші природні ресурси. Вони також можуть бути пов'язані з населенням – працересурсним потенціалом, включаючи робочу силу, навички та знання. Економічні ресурси охоплюють галузі, інфраструктуру, інвестиційний потенціал і фінансовий капітал. Соціальні ресурси охоплюють системи освіти, заклади охорони здоров'я, культурні установи та соціальний капітал, як-от громадські мережі та організації. Відповідно до цього, розглянемо галузеві складові (часткові потенціали), що складають інтегральний потенціал (рис. 1.1).

Рис. 1.1. Складові інтегрального потенціалу території
(побудовано автором за даними [15, 38, 47])

Серед категорій, які найбільш вичерпно характеризують різні аспекти інтегрального потенціалу території варто зазначити: спроможність ефективно використати потенціал, потенціал переходу до стійкого розвитку, зацікавлені сторони, просторове планування та управління.

Спроможності стосуються здібностей, навичок і можливостей окремих осіб, організацій і громад на території щодо ефективного використання та розвитку ресурсів. Це включає в себе такі економічні можливості, як підприємництво, інновації та технологічний досвід. Інституційна спроможність передбачає ефективність структур управління, рамок політики та систем регулювання. Соціальні можливості охоплюють *соціальну згуртованість*, участь громади та соціальний капітал. Саме цей аспект відіграє вирішальну роль у розкритті та максимізації потенціалу ресурсів для сталого розвитку [15].

Стійкий розвиток є керівним принципом у вивченні інтегрального потенціалу території. Він наголошує на необхідності збалансування економічного зростання, соціального добробуту та захисту навколишнього середовища для задоволення потреб нинішнього покоління без шкоди для здатності майбутніх поколінь задовольняти власні потреби. Аналіз інтегрального потенціалу враховує аспекти стійкості, включаючи екологічну стійкість, соціальну справедливість та економічну життєздатність.

Зацікавлені сторони – це особи, групи чи організації, які зацікавлені в розвитку території або на яких впливає розвиток території. До них можуть входити державні установи, місцеві громади, підприємства, некомерційні організації, наукові установи та жителі. Залучення та участь зацікавлених сторін є вирішальними в аналізі та плануванні інтегрального потенціалу, оскільки вони привносять у процес різноманітні точки зору, досвід та знання.

Просторове планування передбачає стратегічну організацію та управління фізичним простором і землекористуванням певної території. Вона спрямована на досягнення сталого та збалансованого розвитку шляхом керування розподілом ресурсів, розвитком інфраструктури та організацією

людської діяльності. Для формування просторової організації території просторове планування враховує такі фактори, як моделі урбанізації, транспортні мережі, житло, громадські простори та екологічні міркування [39].

Управління відноситься до структур, процесів та установ, залучених до прийняття рішень, формулювання політики та реалізації на території. Ефективне управління забезпечує участь різних зацікавлених сторін, прозорість, підзвітність і координацію між різними суб'єктами та рівнями управління. Належне врядування має важливе значення для досягнення інтегрального потенціалу території, оскільки воно сприяє ефективному плануванню, реалізації політики та координації зусиль у напрямку сталого розвитку [40].

Для детального аналізу інтегрального потенціалу території використовуються індикатори та метрики. Це можуть бути кількісні чи якісні показники, які допомагають відстежувати прогрес, виявляти прогалини та обґрунтовувати політичні рішення. Економічні показники, такі як валовий внутрішній продукт (ВВП) на душу населення, рівень зайнятості та рівень інвестицій, дають змогу зрозуміти економічний вимір інтегрального потенціалу. Соціальні показники, такі як рівень освіти, доступ до медичної допомоги та рівень бідності, відображають аспект соціального добробуту. Екологічні показники, включаючи викиди вуглецю, якість повітря та води та біорізноманіття, вимірюють вимір екологічної стійкості. Просторові показники, такі як моделі землекористування, щільність інфраструктури та доступність. Аналізуючи інтегральний потенціал території, розглянемо його особливості та реалізацію та ключові чинники формування (рис. 1.2).

Існують різні способи оцінки інтегрального потенціалу території, на нашу думку, в першому приближенні він має враховувати характеристики як кількісні, так і якісні із зважанням на значення часткових потенціалів у його загальній структурі [37].

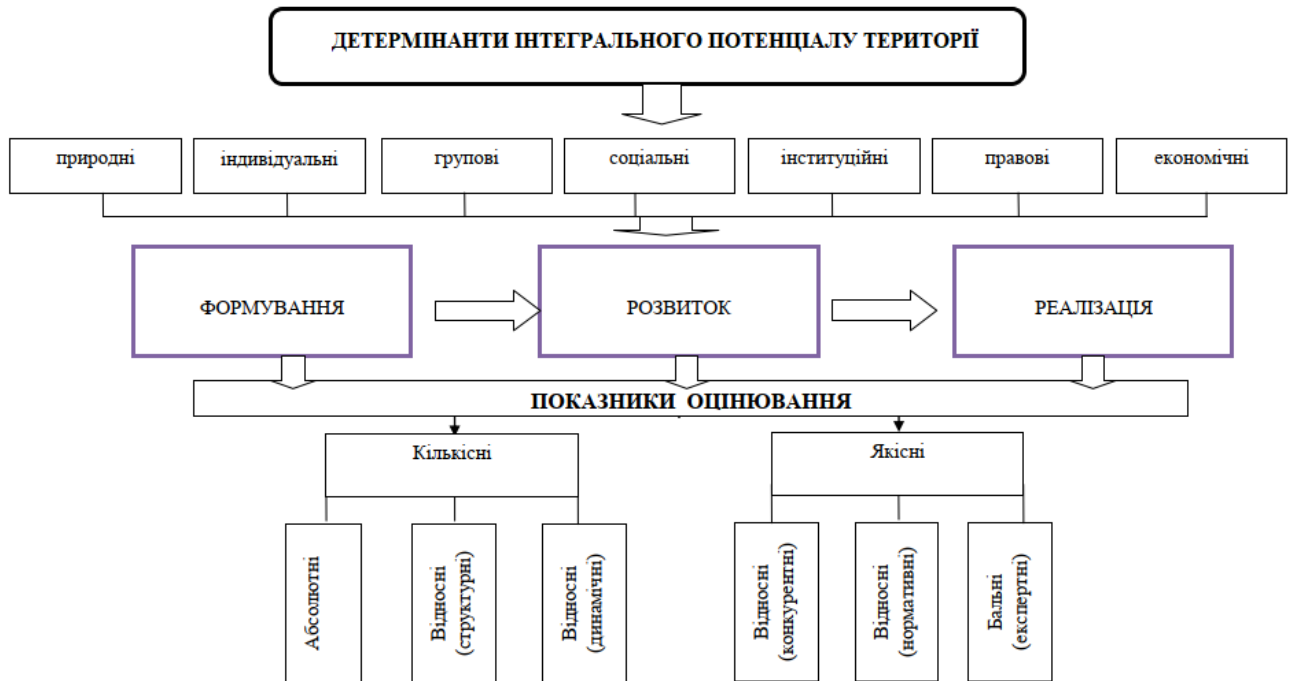

Рис. 1.2. Особливості оцінювання інтегрального потенціалу території [38]

Для того, щоб вирахувати інтегральний потенціал території, ми маємо унормувати існуючі, досить диференційовані показники. Для цього вводять доволі різні індекси, за якими аналізують певні адміністративні одиниці досліджуваної території. Таким чином отримуємо відповідні індекси, а за середнім арифметичним значенням їх проводимо кількісну оцінку. На основі отриманих даних визначаються частини інтегрального потенціалу, розглядається їх співвідношення. Оцінювання інтегрального потенціалу полягає у визначенні сумарних можливостей розвитку території.

1.3. Методичні підходи до вивчення інтегрального потенціалу території

Ефективні методи та інструменти для виконання аналізу інтегрального потенціалу території є надзвичайно важливими як для наукових досліджень, так і для розробки державної та регіональної політики, оцінки її результативності та подальшого стратегічного планування розвитку регіонів. Важливою метою є формування конкурентних переваг, визначення рівня

оптимальності розвитку. Аналіз наукових джерел дозволив зробити висновок, що методологія дослідження інтегрального потенціалу території залежить насамперед від наступних елементів та факторів (рис. 1.3) [12, 25].

Рис. 1.3. Вихідні елементи дослідження інтегрального потенціалу (побудовано автором за даними [42])

Таким чином, поєднання різних методів для оцінки інтегрального потенціалу території дасть змогу отримати обґрунтовані результати (табл. 1.1), враховуючи переваги кожного із методів та інструментів дослідження.

Таблиця 1.1

Переваги та недоліки методів оцінки інтегрального потенціалу території
(побудовано автором за даними [37])

Переваги метода	Недоліки метода
Статистичний (система індикаторів)	
1) дозволяє проводити комплексну оцінку; 2) порівнянність статистичних даних на тривалий період; 3) дозволяють розкривати характерні особливості та закономірності досліджуваних явищ.	1) відсутність необхідних даних в статистичних базах; 2) відсутність проведення спостереження на необхідному рівні відповідного певного дослідження; 3) не всі статистичні дані достовірні, є системними і репрезентативними
Соціологічні дослідження	
1) можливість розгляду окремої особистості, індивідуальних стратегій; 2) дозволяють виявляти стійкі і мінливі характеристики соціуму.	1) помилка вибірки, обмежена сумісність даних в довгостроковий період і ресурсомісткість його організації; 2) суб'єктивний характер
Інтегральна оцінка (зведений індекс)	
1) використання обмеженого числа показників для забезпечення простоти зведеного показника; 2) порівнянність даних, можливість ранжирувати території;	1) дозволяє отримати тільки загальну інформацію; 2) ігнорування важко вимірюваних аспектів життєдіяльності

Узагальнено, підходи, методи та принципи дослідження інтегрального потенціалу території представлено на рис. 1.4. Серед основних принципів дослідження й оцінки інтегрального потенціалу [68]:

- *принцип системності* – процес оцінки потенціалу повинен враховувати те, що потенціал на кожному рівні виступає складовою частиною системи.

- *принцип синергетики* – потенціал є результатом ефективної комбінації та організації різних потенціалів;
- *принцип розвитку* – оцінка потенціалу зумовлює дослідження умов, тенденцій та факторів його формування;
- *принцип об'єктивності* – дослідження потенціалу повинно базуватися на певних аспектах дійсності.

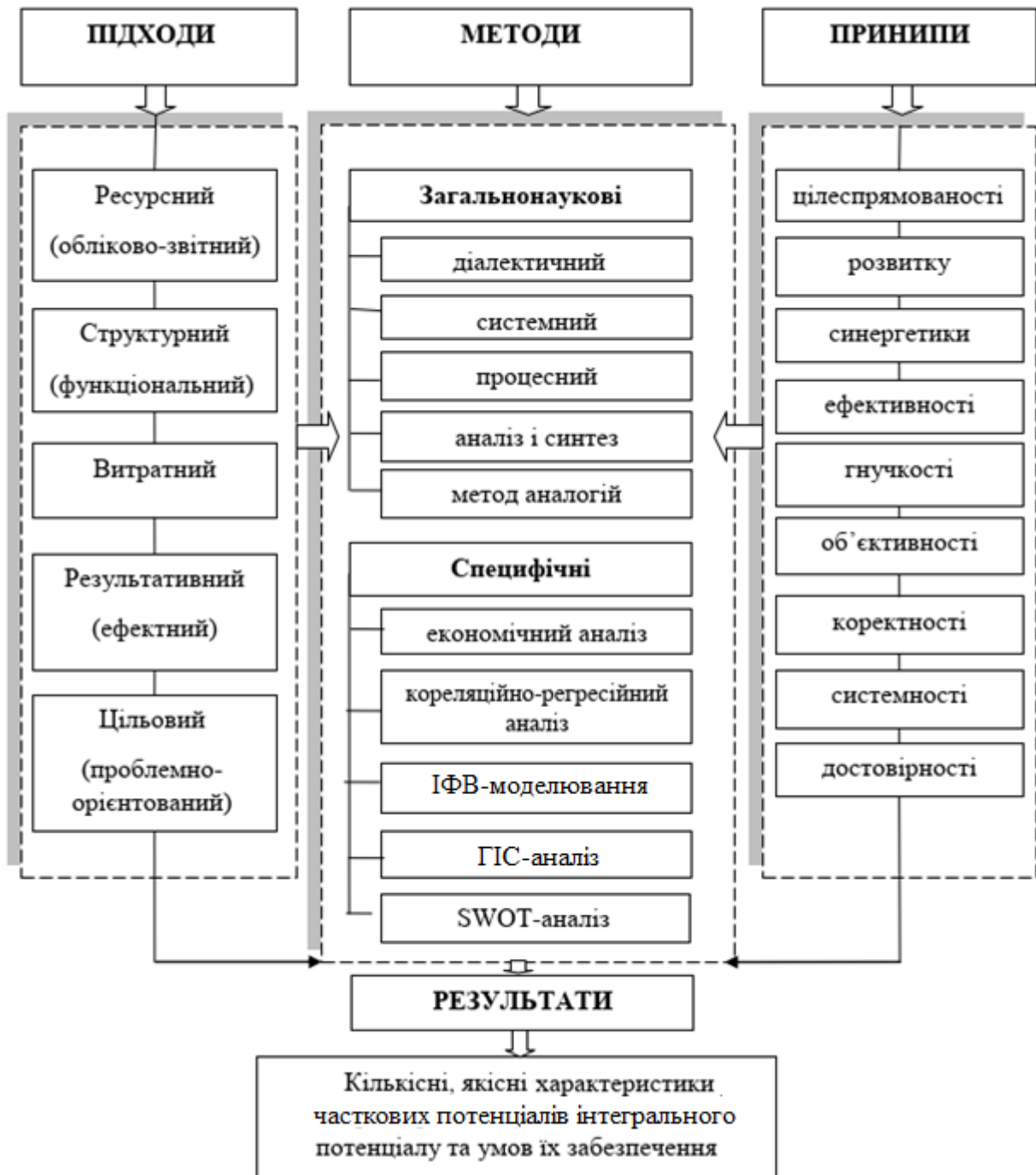

Рис. 1.4. Методологічна основа оцінювання інтегрального потенціалу території [37]

Інтегральний підхід базується на усвідомленні взаємозв'язку та взаємозалежності різних факторів, що впливають на розвиток території. Цей підхід враховує економічні, соціальні, культурні, природні та інші аспекти, що характеризують потенціал регіону. Він дозволяє збалансувати інтереси різних галузей та забезпечити комплексний розвиток території. У загальному вигляді алгоритм дослідження інтегрального потенціалу території можна представити чотирма головними змістовними етапами дослідження (рис. 1.5). Кожен з зазначених етапів передбачає певну процедуру для досягнення необхідного результату: побудову нової моделі інтегрального потенціалу території, аналіз його структури та аспектів впровадження.

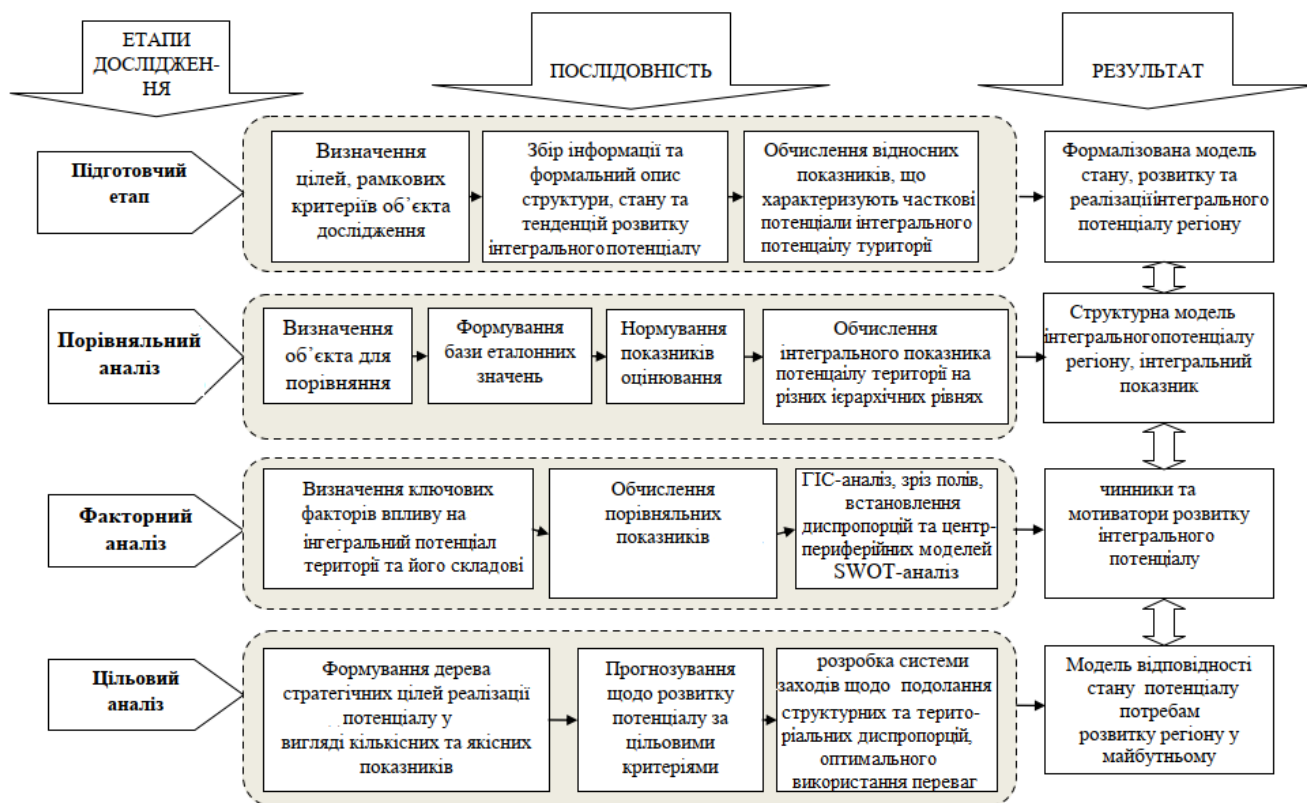

Рис. 1.5. Алгоритм дослідження інтегрального потенціалу території [37]

Отже, враховуючи, що потенціал – це категорія, яка завжди буде з чимось порівнюватись, комплексна оцінка інтегрального потенціалу потребує не тільки визначення переліку показників оцінки, а й формування об'єктивної бази для порівняння. Використання такого інструментарію допомагає оцінити як інтегральний, так і частковий потенціали.

РОЗДІЛ 2

ХАРАКТЕРИСТИКА ІНТЕГРАЛЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

2.1. Місце Харківської області в національному вимірі

Харківська область – одна з найбільш перспективних областей України, яка володіє значним потенціалом розвитку. Розглянемо її місце у загальнодержавному вимірі. Як один із найбільших і найбільш густонаселених регіонів країни, Харківщина відіграє вирішальну роль у різних аспектах соціально-економічного та культурного життя України. Ось кілька ключових моментів, що підкреслюють місце Харківської області в національному вимірі.

Наявне населення. За чисельністю населення Харківська область займає чільне місце в Україні (рис. 2.1), а саме – посідає 4 місце після Донецької, Дніпропетровської областей та міста Київ.

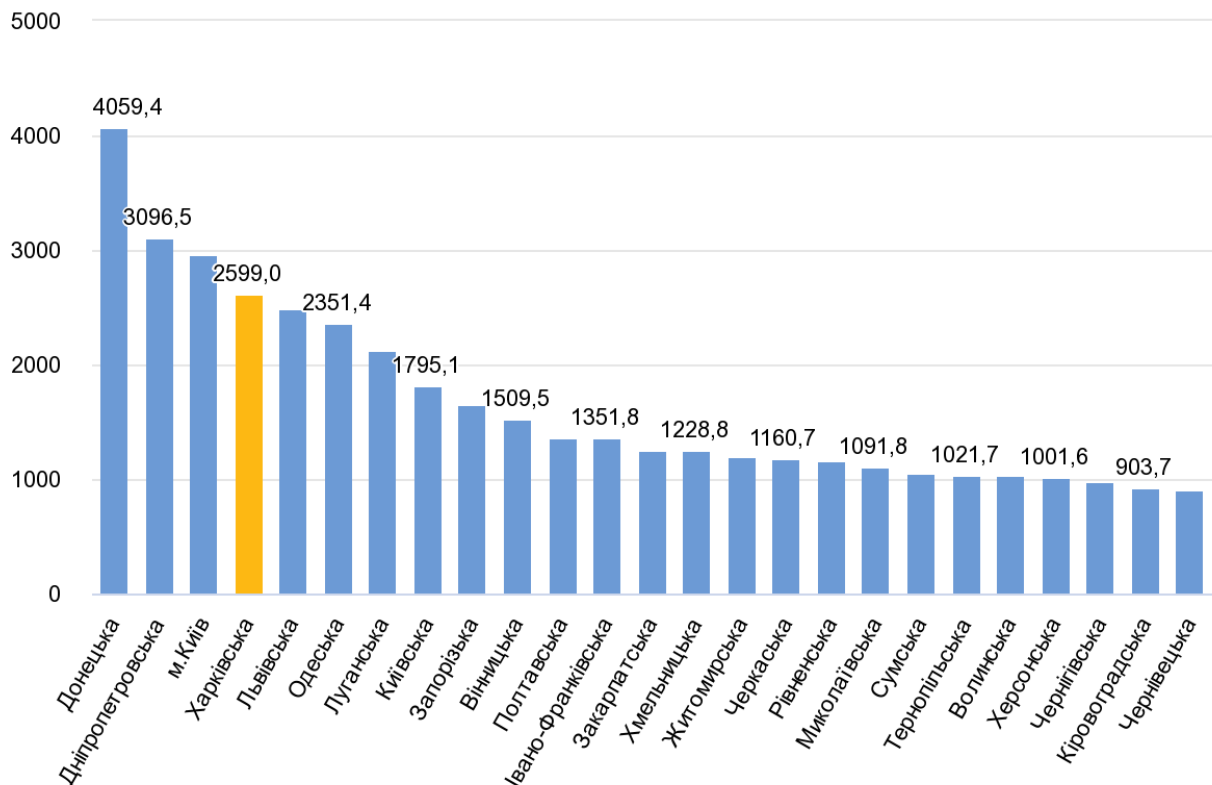

Рис. 2.1. Чисельність наявного населення
станом на 1 січня 2022 року, тис. осіб
(побудовано автором за даними [25])

Харківська область відома своїми міськими центрами, зокрема містом Харків, який є адміністративним центром області та другим за величиною містом в Україні після Києва. Сам Харків має значну кількість населення, що становить значний внесок у загальну чисельність населення регіону. Харківська область має доволі високий рівень урбанізації, значна частина населення якої проживає в містах. Міські центри регіону приваблюють людей із сільської місцевості у пошуках роботи, можливостей для навчання та кращих умов життя. Місто Харків є потужним полюсом тяжіння для внутрішніх мігрантів в межах України. Люди з інших регіонів країни, особливо з сільської місцевості, часто мігрують до Харкова в пошуках кращих економічних перспектив, освіти та охорони здоров'я.

Щодо показників зайнятого населення, регіон також є одним з найбільш успішних в Україні та посідає третє місце після Дніпропетровської області та міста Київ (рис. 2.2).

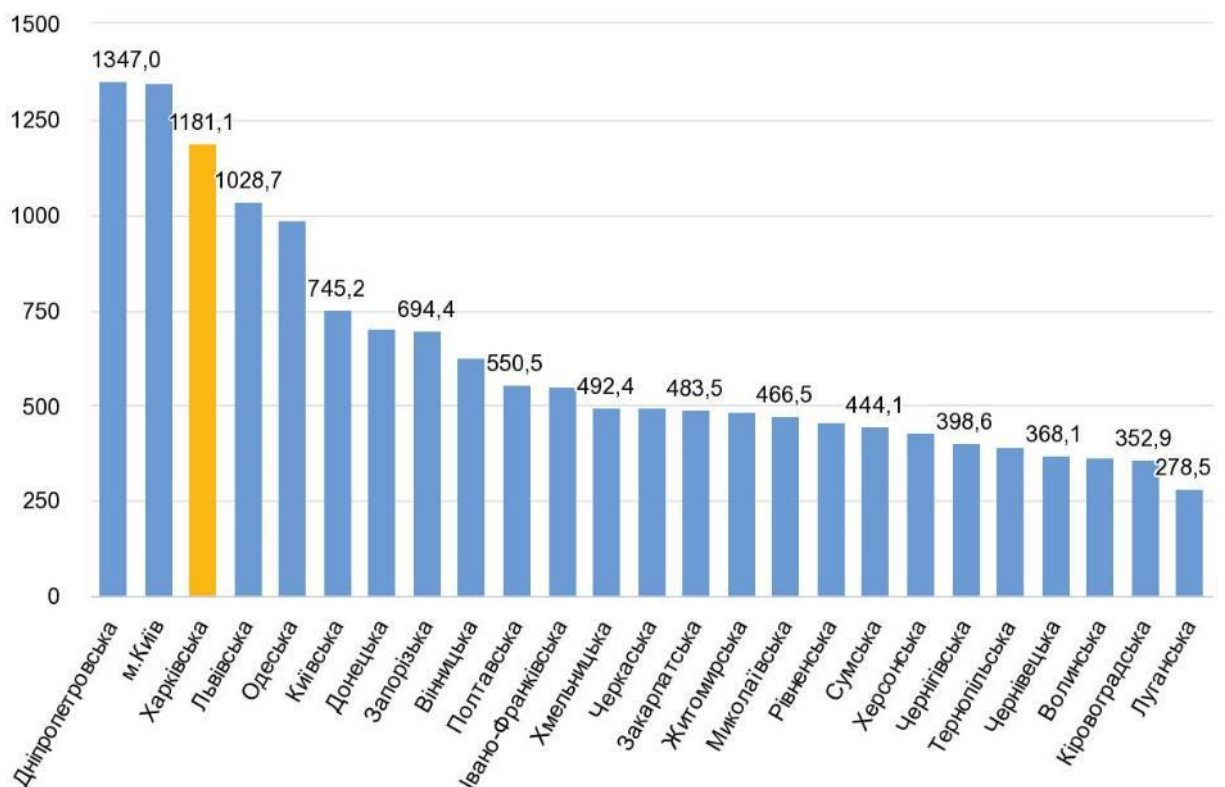

Рис. 2.2. Кількість зайнятого населення у віці 15-70 років, тис. осіб станом на 1 січня 2022 року (побудовано автором за даними [25])

Зайнятість населення Харківської області є важливим аспектом її соціально-економічної динаміки регіону. Харківська область має потужну промислову базу, яка забезпечує значну кількість робочих місць. Це такі галузі, як машинобудування, авіакосмічна промисловість, електроніка, енергетика, сільське господарство та ІТ. У цих галузях працює широкий спектр професіоналів, техніків, кваліфікованих і напівкваліфікованих робітників, що сприяє загальній зайнятості в регіоні. Також значна частка населення області зайнята у освіті та науковій діяльності. Також область має значний сектор послуг, що пропонує можливості працевлаштування в різних галузях промисловості. Це включає роботу в роздрібній торгівлі, готельному бізнесі, охороні здоров'я, фінансах, транспорті та професійних послугах. Наявність комерційних центрів, торгових центрів, готелів, лікарень та офісів надає можливості працевлаштування для людей із різноманітними навичками.

Економічна роль Харківської області є вирішальною не лише для її власного розвитку, а й для загального економічного зростання та конкурентоспроможності України. Її промислова база, інноваційний потенціал, кваліфікована робоча сила, сприятливий бізнес-клімат і стратегічне розташування роблять значним її внесок у національну економіку та дозволяють бути однією з основних рушійних сил економічного прогресу в країні. Карта України станом на 2021 рік демонструє значну соціально-економічну поляризацію та диференціацію рівня розвитку різних регіонів. Значні зміни відбулись після початку військової агресії росії у 2014 році, починаючи з того часу ми бачимо зміну орієнтирів і головних амбасадорів економічного розвитку. У 2014 році на території Харківської області не було воєнних дій, проте вони були у сусідніх регіонах, що, безперечно, вплинуло на економічний розвиток Харківщини. Найвищий рівень внутрішньо регіональних відмінностей в Україні спостерігається для економічної, інноваційної та зовнішньоекономічної діяльності. Крім поглиблення диспропорцій розвитку відбулась зміна сильних та слабких серед регіонів

України, у тому числі за показником валового регіонального продукту і трендами його зміни (рис. 2.3) [16].

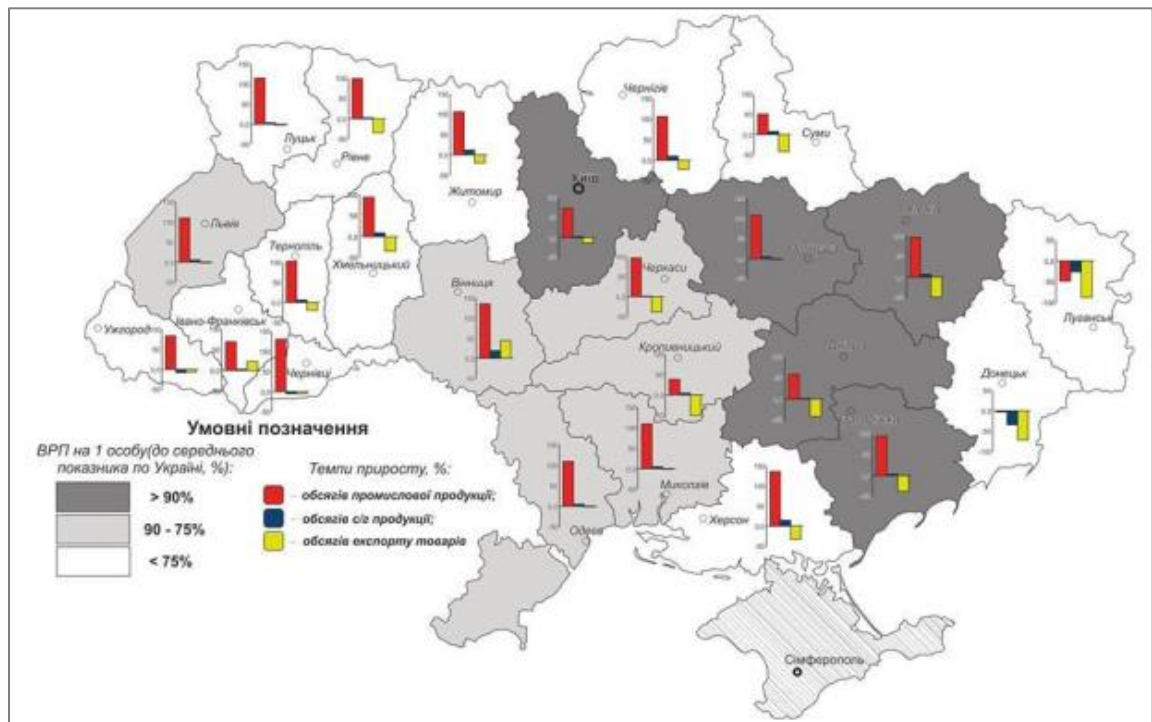

Рис. 2.3. Особливості економічного потенціалу регіонів України, 2010 до 2014 р. (побудовано автором за даними [32])

Як ми бачимо, є певні групи регіонів з високим ВРП, і серед них – Харківська область, як один з найбільш потужних регіонів. Також до цієї групи увійшли Полтавська, Київська, Дніпропетровська та Запорізька області. До кластеру регіонів середнього рівня розвитку по ВРП увійшли Миколаївська, Одеська, Львівська області. До найслабшого кластеру за цим показником можна віднести Хмельницьку, Закарпатську, Тернопільську, Херсонську області. Як бачимо, за час військових дій з 2014 року погіршилась ситуація з регіонами, частини яких були окуповані (Донеччина, Луганщина), Херсонською областю, яка межує з окупованим Кримом. ВРП дуже важливий показник, який характеризується широким колом динамічних зрушень, які ми спробуємо прослідкувати на різних прикладах (рис. 2.4.-2.6). Місто Київ, столиця України під час досліджуваного періоду виступало лідером за даним індикатором, причому зростання частки ВРП стало тільки інтенсивнішим.

Досліджуваний індикатор приросту ВРП регіонів у національному вимірі (рис. 2.6) яскраво демонструє зміну лідерів економічної активності.

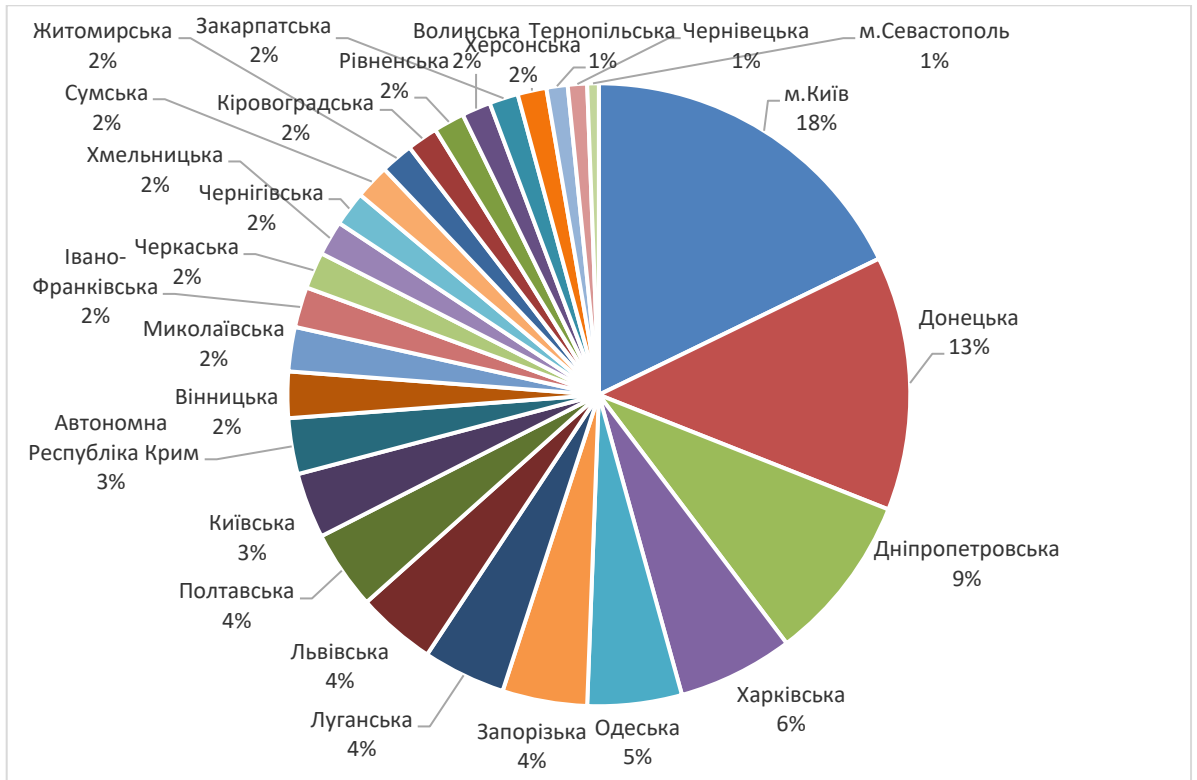

Рис. 2.4. ВРП у національному вимірі, 2004 р.
(побудовано за даними [32])

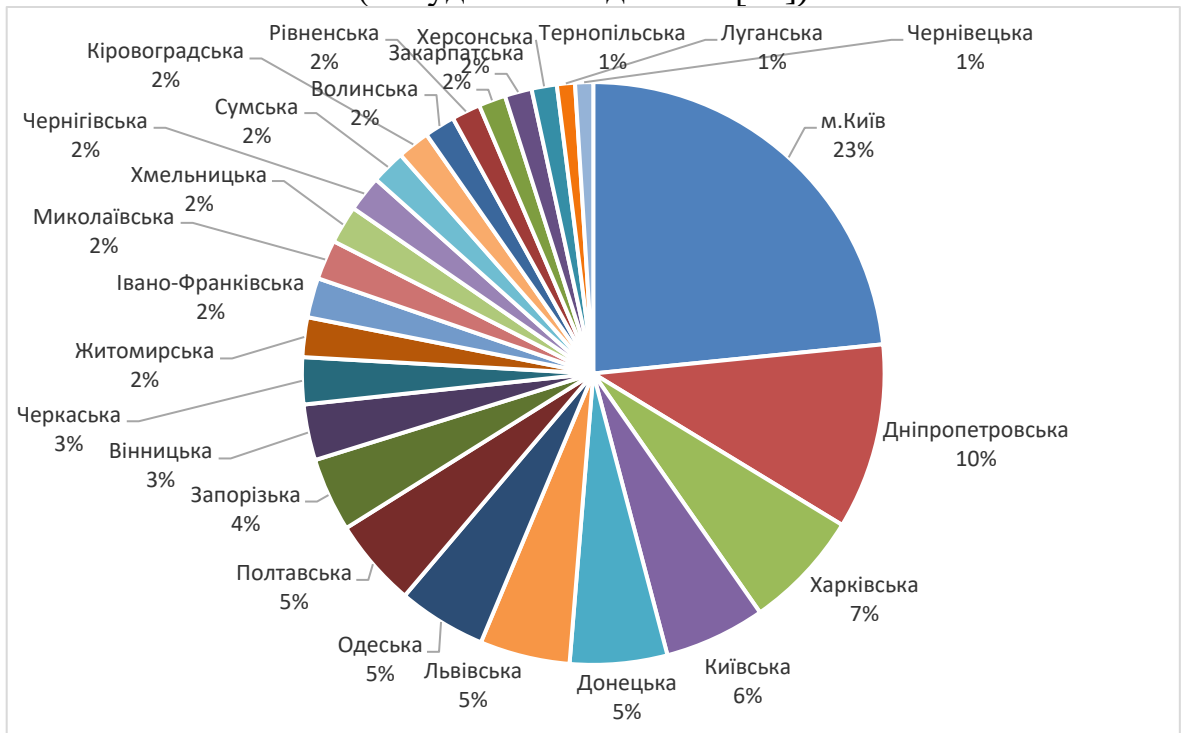

Рис. 2.5. ВРП у національному вимірі, 2020 рік
(побудовано автором за даними [32])

Окрім доволі наочного збільшення ролі міста Київ у загальнодержавний ВРП (рис.2.4) ми також бачимо сильну диференціацію щодо ролі Донецької та Луганської областей, їх обсяг ВРП значно знизився за досліджуваний період. До прикладу, Донецька область мала 13%, проти ситуації 2020 року – 5% (рис. 2.4, 2.5), відповідно, має найменші темпи скорочення вкладу (приріст має від’ємне значення) рис. 2.6. Проте, не дивлячись на потужні виклики, Харківська область традиційно залишається у групі лідерів, її показник її ВРП дещо зріс, порівняно з попередніми роками у 2020 р.

Рис. 2.6. Приріст питомої ваги ВРП регіонів у загальному прирості ВРП України, 2020 р. (обчислено та побудовано за даними [32])

Одним з найбільш репрезентативних показників є показник економічної щільності. Розглядаючи його у аспекті співвідношення регіонального та національного вимірів, бачимо значний вплив демографічних та міграційних процесів та просторових трансформацій (рис. 2.7). Показник економічної щільності є показником, який оцінює концентрацію економічної діяльності в межах даної території. Він дає уявлення про просторовий розподіл та інтенсивність економічного розвитку. Економічна щільність зазвичай розраховується шляхом ділення економічного виробництва або зайнятості в певній географічній зоні на відповідну площу території. За показником

економічної щільності Харківська область входить до когорти лідерів, та має одні із найвищих показників.

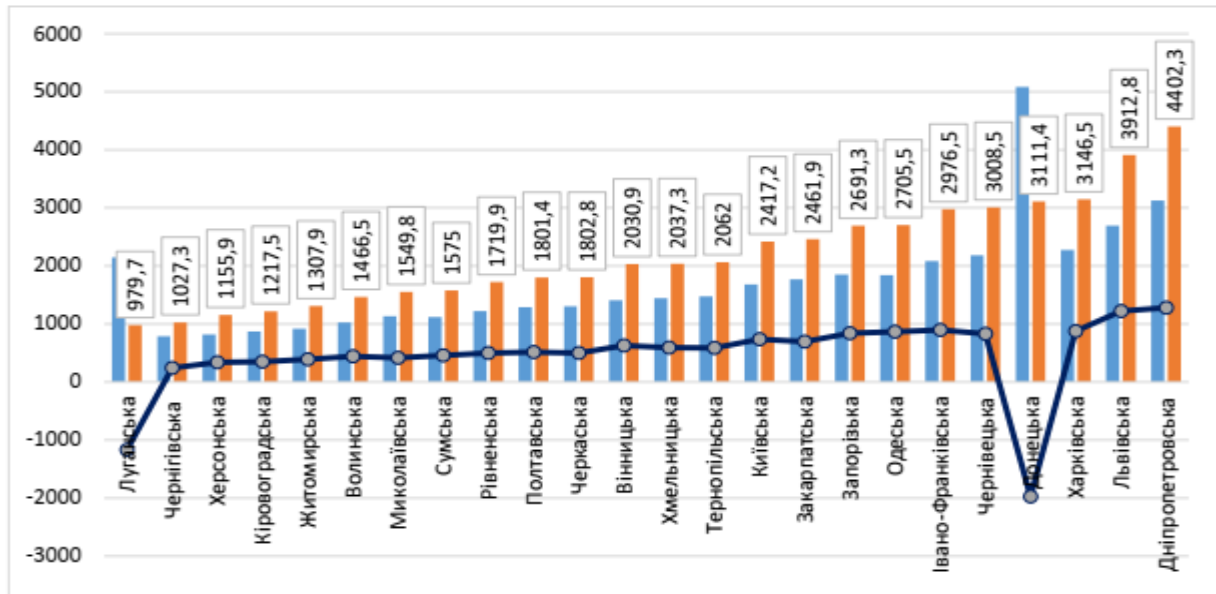

Рис. 2.7. Зміна економічної щільності в розрізі регіонів України, 2020 р. [32]

Харківська область володіє не тільки потужним промисловим, а й агропромисловим та сільськогосподарським потенціалом. Регіон характеризується потужним зростанням (рис. 2.8). Також доволі потужним приростом вирізняється Луганська, Херсонська та Кіровоградська, Чернігівська та Хмельницька області.

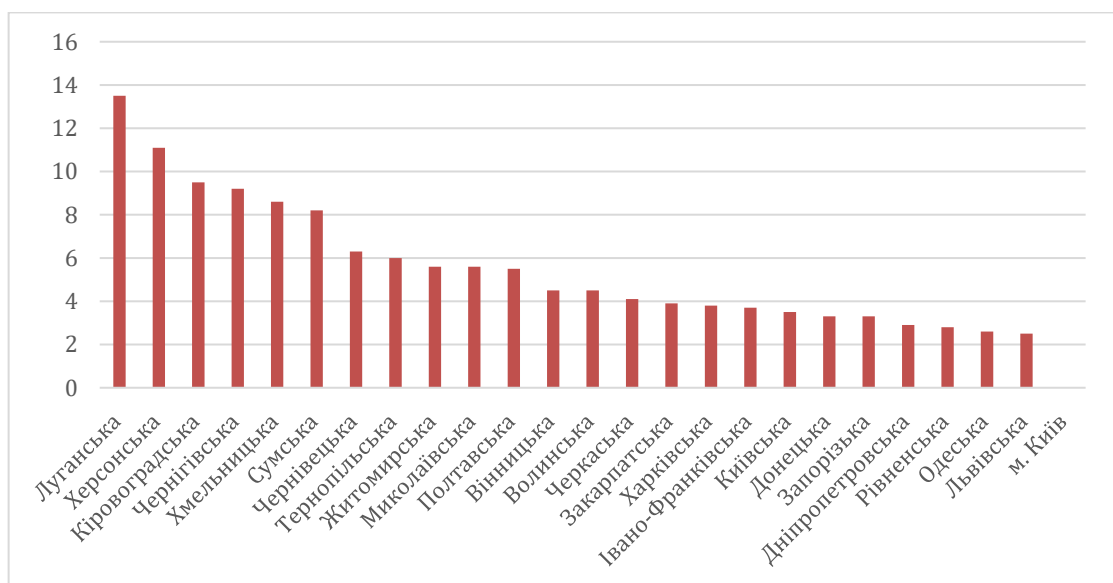

Рис. 2.8. Приріст частки сільського господарства у розрізі регіонів України, 2020 р. (обчислено та побудовано автором за даними [32])

Отже, територіальні диспропорції регіонального розвитку формувались тривалий період часу, і характеризуються структурними змінами, зміною спеціалізації певних регіонів та динамікою частки їх внеску у загальнодержавний показник. Протягом усього періоду ми бачимо нарощування частки Харківської області у загальній структурі економічного потенціалу України, та, беззаперечно, спостерігаємо підвищення ролі регіону на національному рівні.

Регіон має різноманітну промислову базу, яка охоплює такі сектори, як машинобудування, авіакосмічна промисловість, електроніка, енергетика, сільське господарство та ІТ. Харків відомий своїми промисловими підприємствами, зокрема великими виробниками машин і устаткування, підприємствами авіабудування та оборонної промисловості, виробниками електроніки. Ці галузі роблять значний внесок у національну економіку, створюючи робочі місця, сприяючи інноваціям і стимулюючи експорт.

Проте, через воєнні дії економіка України зазнала потужних збитків, а Харківська область є одним з регіонів, який постраждав дуже сильно: зруйноване житло, розбиті заводи, ферми, інфраструктура (рис. 2.9., 2.10).

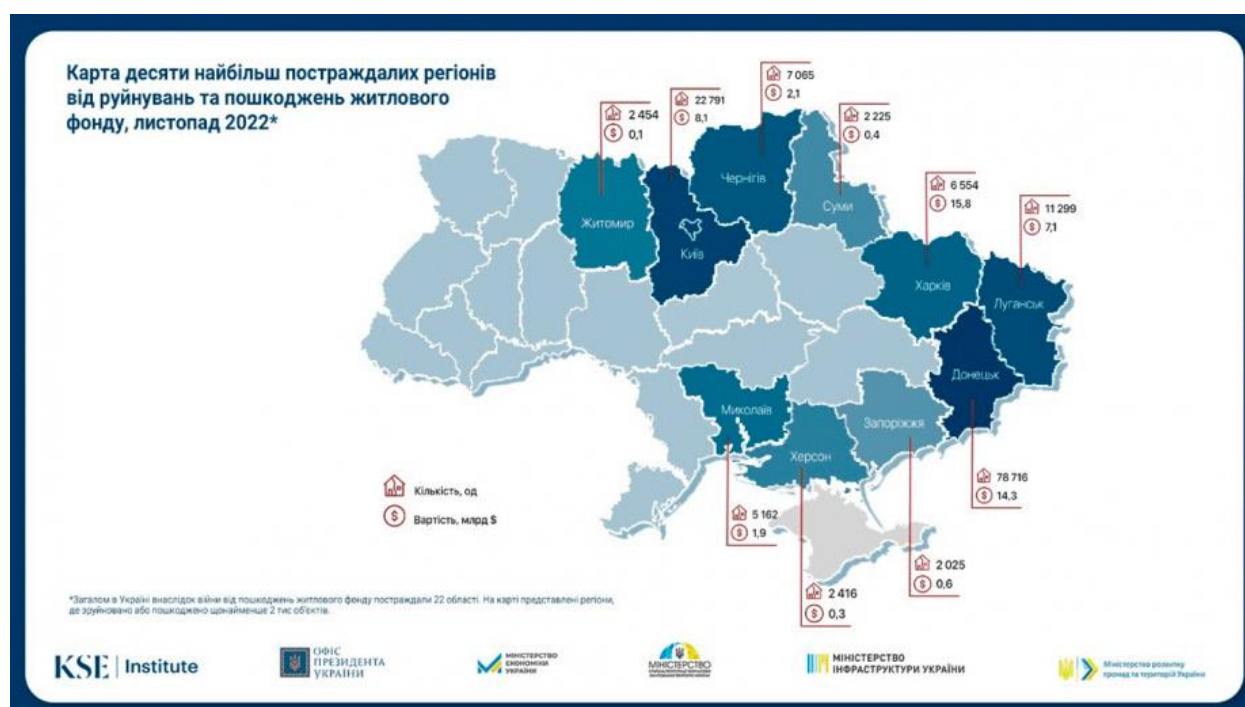

Рис. 2.9. Карта найбільш постраждалих регіонів України відповідно до обсягу зруйнованого житла [34]

Як бачимо, найбільш сильно постраждав житловий фонд Донецької, Київської та Луганської областей. Наступною за рівнем пошкоджень є Харківщина. Це є великою проблемою для виявлення можливих перспектив щодо відновлення економічного потенціалу як Харківщини, так і всієї України. Деякі підприємства встигли релокуватись, та мають право в більш безпечних регіонах на пільгову орендну плату, зокрема це «Пласт Прінт» та ще понад 200 підприємств, з яких до Львівської області перемістилось 24%, до Закарпатської області 15%, Чернівецької – близько 10% (рис. 2.10).

Рис. 2.10. Карта оренди держмайна і релокації під час війни [34]

У аспекті спеціалізації, найбільшу частку підприємств складають представники переробної промисловості (близько 40%), торговельні – близько 35%, професійно-наукові – 7%, інформаційно-телекомунікаційні – 6% [34].

Потужна освітня інфраструктура Харкова та області, включаючи університети та професійно-технічні школи, створює висококваліфіковану робочу силу. Навчальні заклади області приваблюють студентів з усієї України та з-за кордону, пропонуючи спеціалізовані програми в таких галузях, як інженерія, технології, медицина та наука. Наявність добре освіченої та

кваліфікованої робочої сили підвищує економічний потенціал регіону, роблячи його привабливим для бізнесу та інвесторів. Проте, освітня інфраструктура регіону надзвичайно сильно постраждала від агресії росії (рис. 2.11).

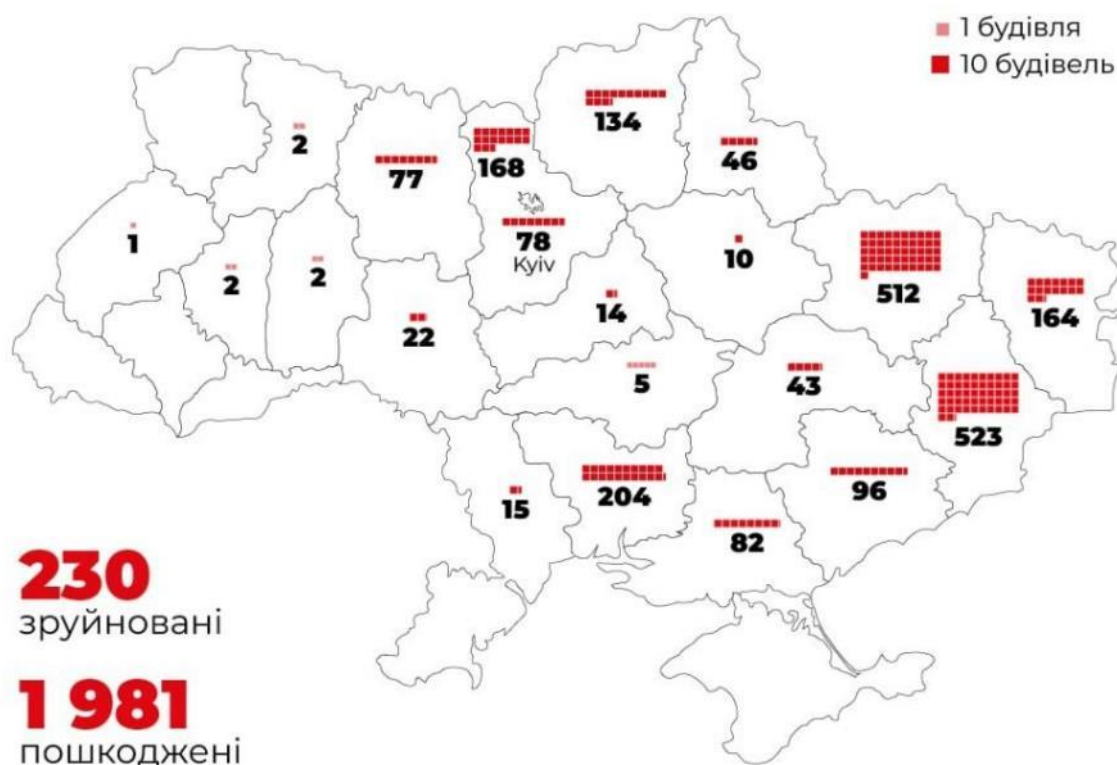

Рис. 2.11. Кількість зруйнованих та пошкоджених закладів освіти в Україні у розрізі регіонів [34]

За кількістю зруйнованих закладів освіти Харківська область займає 2-е місце в Україні після Донецької області. Багато закладів освіти релокувались у більш безпечні регіони. Проте, близькість до кордону з країною-агресором певним чином уповільнює приток молоді та майбутніх студентів у Харків.

Так само, надзвичайно сильно постраждала і медична інфраструктура регіону, знищено або зруйновано багато лікарень та амбулаторій. У деокупованих регіонах працюють мобільні бригади та перевозні шпиталі (рис. 2.12). За даним показником Харківщина є найбільш постраждалим регіоном України. Як ми бачимо, тут постраждало 249 медзакладів, наступними регіонами тут є Донецька (210 медзакладів) та Миколаївська (148 медзакладів) відповідно.

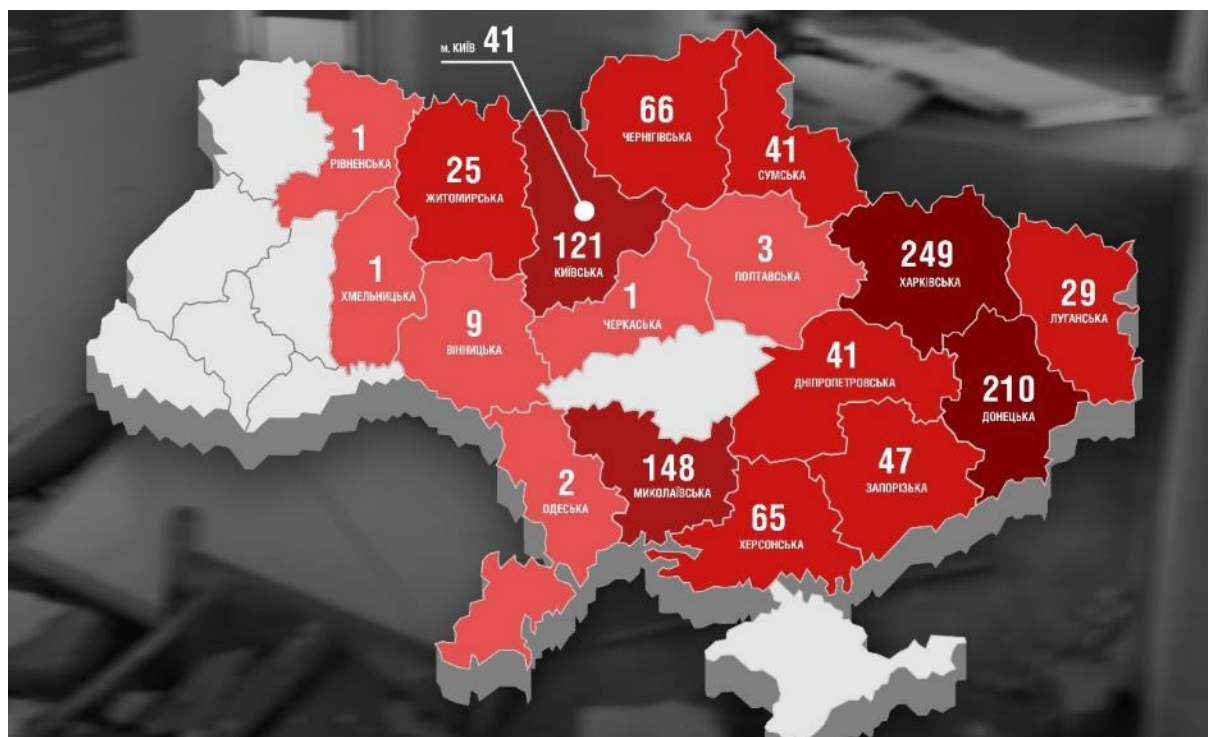

Рис. 2.12. Кількість зруйнованих медичних закладів України у розрізі регіонів [34]

Також на території Харківської області на разі знаходяться два великі міста, які частково зруйновані – Ізюм – зруйновано на 80% та Куп'янськ – зруйновано на 30% (додаток А.1). Отже, будучи одним з найбільш перспективних регіонів України, та посідаючи провідні позиції у довоєнний час, Харківська область, порівняно з іншими регіонами, постраждала дуже сильно. Фактично відбувся зрив господарської діяльності. Близькість зони конфлікту та напружена ситуація на прилеглих територіях призвели до падіння торгівлі, інвестицій та ділової активності. Багато підприємств, особливо тих, які мають зв'язки з постраждалими від конфлікту територіями, зіткнулися з проблемами та труднощами під час здійснення своєї діяльності, що призвело до економічних втрат і зниження темпів зростання.

Харківська область зіткнулася з напливом внутрішньо переміщених осіб (ВПО), які були змушені покинути свої домівки в районах, уражених конфліктом. Це створило навантаження на ресурси та інфраструктуру регіону, включаючи житло, охорону здоров'я та соціальні послуги. Наявність великої кількості ВПО створила додаткові соціальні та економічні виклики для

регіону. Значна частина регіону була під окупацією, та, на разі є забрудненою мінами та іншими наслідками окупації та активних військових дій.

Війна призвела до міграції кваліфікованої робочої сили з Харківської області. Деякі особи, особливо професіонали в таких секторах, як охорона здоров'я, освіта та технології, шукають можливості деінде реалізувати свій потенціал через невизначеність і виклики, спричинені конфліктом. Цей відтік мізків може мати довгострокові наслідки для розвитку регіону та його людського капіталу. Харківська область відіграла потужну роль у наданні підтримки та ресурсів постраждалим від конфлікту районам. Область розмістила біженців та надала гуманітарну допомогу. Крім того, було докладено зусиль для посилення інфраструктури та економічної підтримки, щоб пом'якшити вплив конфлікту та сприяти стабільності та розвитку регіону.

Війна також викликала почуття солідарності та стійкості серед населення Харківської області. Громади об'єдналися, щоб підтримати тих, хто постраждав від конфлікту, пропонуючи допомогу, притулок і ресурси. Цей дух соціальної згуртованості та солідарності допоміг пом'якшити деякі негативні наслідки війни та зміцнити стійкість у регіоні.

Важливо відзначити, що ситуація в Харківській області є складною, і наслідки війни по-різному проявляються на різних територіях, найбільш постраждалими та небезпечними є території, які безпосередньо межують з країною-агресором та знаходяться у 30-кілометровій зоні від кордону. Не зважаючи на конфлікт, що й досі триває, регіон поступово відновлюється.

2.2. Структура інтегрального потенціалу Харківської області

Серед ключових сфер, які розглядаються при дослідженні інтегрального потенціалу території, варто зазначити природні ресурси, економічну діяльність, соціальні та культурні фактори, інфраструктуру, управлінські та екологічні аспекти території. Оцінка *природних ресурсів* включає оцінку земельних та водних ресурсів, корисних копалин, лісів та інших природних

активів регіону. Розуміння наявності, якості та сталого управління цими ресурсами має вирішальне значення для визначення можливостей економічного зростання та збереження навколишнього середовища [7].

Оцінка *економічної діяльності*, а саме – аналіз існуючих галузей, секторів господарства та економічного потенціалу території. Він включає такі фактори, як: зайнятість, рівень доходів, підприємництво та інновації, інвестиційні можливості та загальне бізнес-середовище. Ця інформація допомагає визначити сфери для диверсифікації економіки, створення робочих місць і розвитку конкурентних переваг. *Соціальні та культурні фактори*: вивчення соціальної структури, демографічних тенденцій, освіти, охорони здоров'я та культурної спадщини дає змогу зрозуміти соціальну динаміку та потенціал людського розвитку території. Розуміння потреб і прагнень населення, що допомагає у формуванні регіональної політики та підготовки ефективних програм, які сприяють соціальній єдності та підвищенню якості життя населення.

Аналіз *інфраструктури та зв'язку* дозволяє оцінити існуючі транспортні мережі, якість надання комунальних послуг, телекомунікації та іншу критичну інфраструктуру території. Ефективна та надійна інфраструктура є життєво важливою для здійснення економічної діяльності, покращення зв'язку та загальної якості життя мешканців території [8].

Управлінський аспект зосереджується на аналізі структур управління, адміністративних можливостей, нормативної бази та державних установ на території. Належне управління, прозорість і підзвітність є важливими для ефективного прийняття рішень, сталого розвитку та залучення інвестицій.

Екологічні аспекти дозволяють оцінити умови навколишнього середовища, включаючи якість повітря та води, біорізноманіття, ризики зміни клімату та природні небезпеки. Розуміння екологічного контексту допомагає визначити заходи щодо захисту навколишнього середовища, сталого управління ресурсами та пом'якшення наслідків зміни клімату та адаптації до них.

2.2.1. Природно-ресурсний потенціал Харківської області.

Геологічні особливості, рельєф та корисні копалини. Геологічна будова Харківської області є складною і залежить від різноманітних геологічних процесів, які формували регіон протягом мільйонів років. Геологічна будова Харківської області відображає складну історію тектонічної діяльності, осадконакопичення, ерозії та зледеніння. Геологічно регіон складається з давньоукраїнського щита, осадового чохла, впливу Дніпровсько-Донецької западини, тектонічних процесів, льодовикових відкладень, карсту, тощо. Розуміння геологічної структури є важливим для встановлення застосувань, включаючи розвідку природних ресурсів, планування землекористування та управління навколишнім середовищем [7, 44].

Харківська область відома своїми різноманітними корисними копалинами різних груп (рис. 2.13).

Рис. 2.13. Корисні копалини Харківської області [43]

Зокрема, це залізна руда магнетит та гематит. Ці залізні руди є важливою сировиною для сталеливарної промисловості. Також у регіоні є значні поклади вапняку, який використовується в різних галузях промисловості, таких як будівництво, виробництво цементу та сільське господарство. Вапняк є цінним ресурсом для будівельних матеріалів, виробництва вапна та покращення ґрунту. Харківська область має значні поклади глини, зокрема каолінової глини. Ці глини використовуються в керамічній промисловості та виробництва плитки та інших керамічних виробів. Регіон має значні запаси піску і гравію, які важливі для будівельних цілей, включаючи виробництво бетону, асфальту та будівельних матеріалів [7].

Родовища гіпсу знаходяться в Харківській області і використовуються в будівельній промисловості для виробництва штукатурки, гіпсокартону та інших будівельних матеріалів. Також є родовища фосфоритів. Фосфорит є джерелом фосфату, який використовується як добриво в сільському господарстві. Також регіон має невеликі поклади вугілля.

Важливо відзначити, що наявність і доступність мінеральних ресурсів може відрізнятися в різних частинах Харківської області. Детальна розвідка та видобуток корисних копалин, а також геологічні дослідження проводяться для оцінки та експлуатації цих мінеральних ресурсів у відповідальний та екологічний спосіб. Мінеральні ресурси відіграють надважливу роль у формуванні інтегрального потенціалу території, адже вони є передумовою для розвитку промисловості та сільського господарства.

Рельєф Харківської області характеризується різноманітними формами рельєфу, які формувались різними геологічними процесами протягом мільйонів років. Він характеризується певною специфікою, його складають височини та плоскогір'я, річкові долини, низовини та заплави, ущелини, тощо. Також присутні карстові та льодовикові форми рельєфу.

У регіоні переважають *височини та плато*, які утворюють північно-східне продовження Українського щита. Ці височини складаються з давніх

кристалічних порід і характеризуються пологими пагорбами та піднесеними плато. На рельєф значною мірою впливають кілька річок, що проходять територією регіону, зокрема Харків, Лопань, Уди та інші. Ці річки вирізали глибокі долини та ущелини, створюючи мальовничі ландшафти та забезпечуючи родючі ґрунти для сільського господарства [44].

Колись Харківська область була вкрита льодовиками в епоху плейстоцену. У деяких частинах регіону, особливо в північних і східних районах, можна знайти такі льодовикові відкладення, як морени, друмлини та ескери. Ці особливості відображають минулу льодовикову діяльність і сприяють різноманітності рельєфу регіону. Уздовж великих річок рельєф переходить у низовини та заплави. Для цих територій характерна рівнинна, родюча місцевість, дуже придатна для сільського господарства. Заплави піддаються періодичному затопленню, що поповнює ґрунт і підтримує продуктивність сільського господарства.

Також у деяких частинах регіону, особливо в південних районах, є уступи та круті ущелини, які додають топографічній різноманітності території. Ці форми рельєфу часто є результатом процесів ерозії, коли м'які осадові породи легше розмиваються, залишаючи позаду скелі та балки.

Харківська область має також карстовий рельєф, який характеризується карстовими печерами та підземними дренажними системами. Ці особливості розвиваються в регіонах з розчинними породами, такими як вапняк і гіпс, де вода з часом розчиняє породу, створюючи характерні форми рельєфу [7].

Загалом рельєф Харківської області у *аспекті формуванні інтегрального потенціалу території* являє собою поєднання височин, плато, річкових долин, низовин, уступів, балок та карстових явищ. Цей різноманітний рельєф сприяє сільськогосподарській продуктивності регіону, формуванню мальовничих ландшафтів та екологічному різноманіттю.

Оцінка *кліматичних ресурсів* Харківської області передбачає аналіз різноманітних кліматичних факторів та їх впливу на навколишнє середовище, сільське господарство, економіку та загальну якість життя регіону.

Регіон має помірно-континентальний клімат, який характеризується жарким літом і холодною зимою. Оцінка температурних моделей, середніх температур протягом року та наявності екстремальних температурних явищ (хвилі спеки, похолодання) допомагає зрозуміти придатність клімату регіону для різних видів діяльності, таких як сільське господарство, туризм і споживання енергії (рис. 2.14) [44].

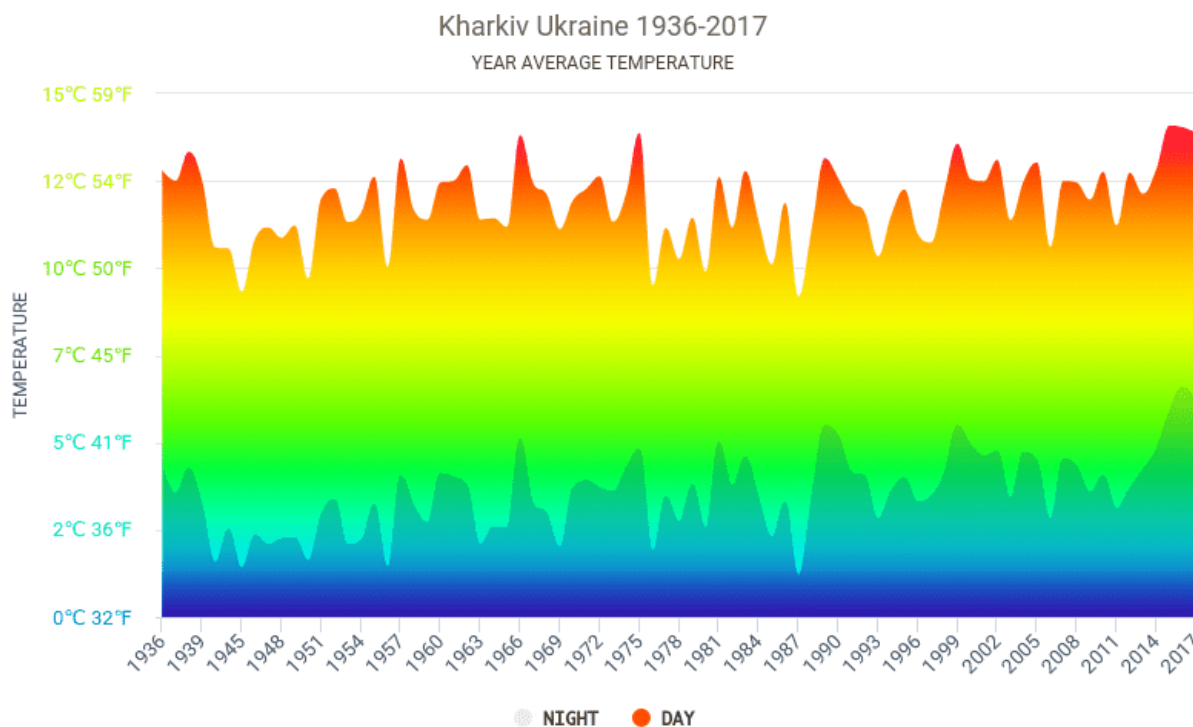
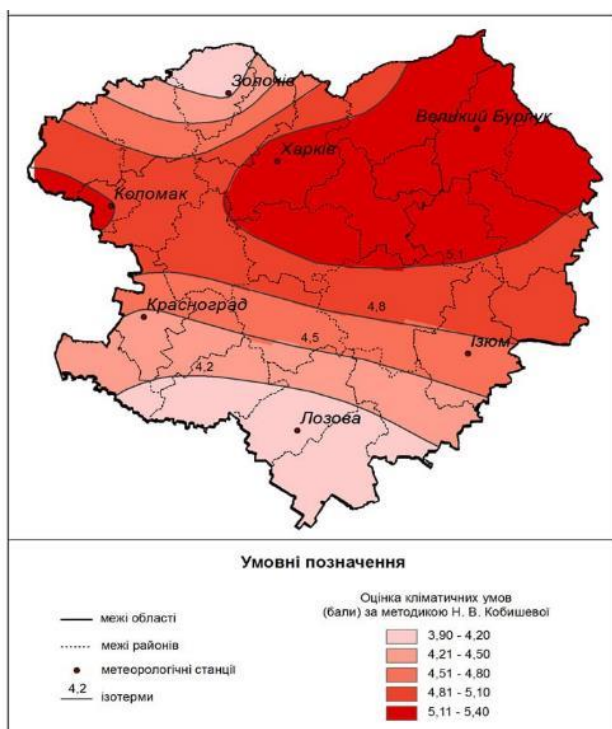
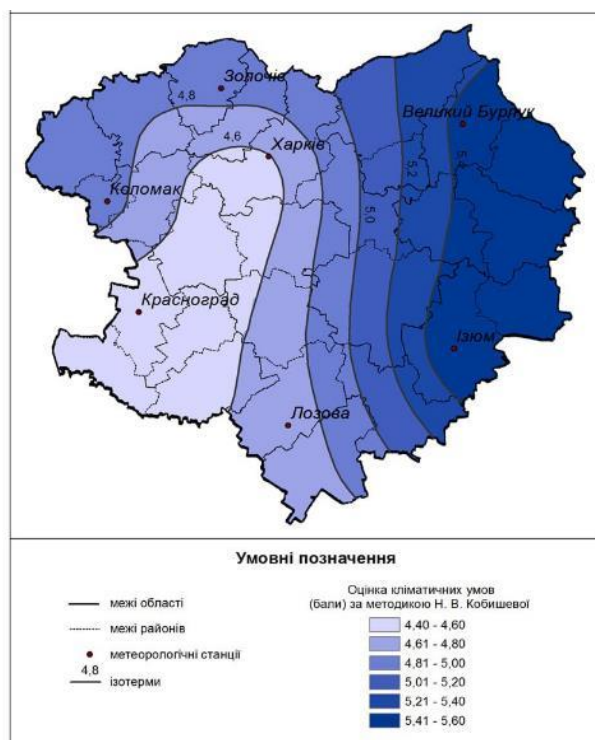

Рис. 2.14. Температурний режим
Харківської області у 1936-2017 рр. [43]

Харківська область демонструє значні коливання температур між сезонами. Середня температура коливається від приблизно -7°C у січні, найхолоднішому місяці, до приблизно 21°C у липні, найтеплішому місяці. Можуть виникати екстремальні температури, коли мінімальна температура взимку іноді опускається нижче -20°C , а максимальна влітку сягає вище 30°C . Температури також сильно різняться залежно від сезону (рис. 2.15).

а

б

Рис.2.15. Оцінка кліматичних умов Харківської області у липні (а) та січні (б) [70]

Харківська область отримує значну кількість сонячного світла протягом року, що забезпечує достатній потенціал для виробництва сонячної енергії. Сонячне світло можна використовувати за допомогою сонячних панелей і сонячних теплових систем для виробництва електроенергії та тепла, сприяючи виробництву відновлюваної енергії та зменшуючи залежність від викопного палива.

Помірно-континентальний клімат регіону з чітко вираженими сезонами та помірною кількістю опадів створює сприятливі умови для сільського господарства. Кліматичні ресурси сприяють вирощуванню різноманітних культур, зокрема зернових, соняшнику, овочів, фруктів, ягід. Сільськогосподарський сектор виграє від наявності водних ресурсів, відповідних діапазонів температур і сезонних коливань для росту сільськогосподарських культур.

У Харківській області вітри від помірних до сильних, особливо в перехідні сезони. Ці моделі вітру створюють можливості для виробництва енергії вітру. Вітрові турбіни можуть бути встановлені для використання кінетичної енергії вітру та перетворення її на електрику, сприяючи диверсифікації енергетичного балансу регіону та зменшенню викидів парникових газів [70].

Кліматичні ресурси регіону відіграють значну роль у *туристичному секторі*. Різні пори року з їхньою різною температурою та природними ландшафтами пропонують можливості для активного відпочинку та відпочинку на природі. Тепле літо приваблює відвідувачів до озер, річок і місць для відпочинку на відкритому повітрі, тоді як зимовий сезон забезпечує потенціал для зимових видів спорту та активного відпочинку [70].

До кліматичних ресурсів Харківської області відносять також водність та кількість опадів. Достатня кількість опадів і снігопадів сприяє збільшенню водних ресурсів, таких як річки, озера та запаси підземних вод. Ці ресурси необхідні для різних секторів, включаючи сільське господарство, промисловість і побутове використання.

Основну частину природно-ресурсного потенціалу області складають земельні ресурси. Найменше область забезпечена водними та лісовими ресурсами (рис. 2.16).

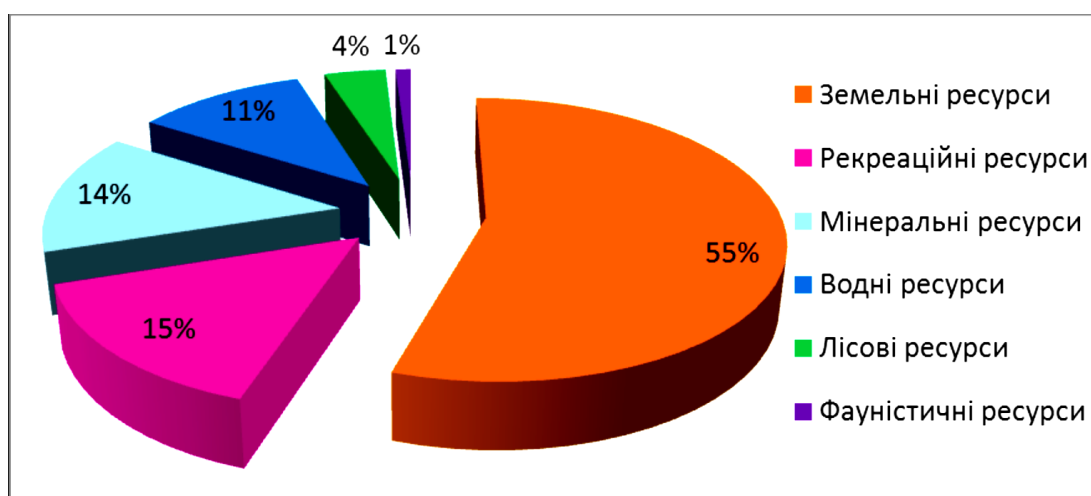

Рис. 2.16. Компонентна структура природо ресурсного потенціалу Харківської області (побудовано автором за даними [7])

Розуміння та використання цих кліматичних ресурсів у комплексі з іншими частковими потенціалами сприятиме сталому розвитку та економічному зростанню регіону. Це вимагає ефективних стратегій управління, відповідної інфраструктури та заходів регіональної політики, які сприяють використанню цих ресурсів, враховуючи при цьому довгостроковий вплив на навколишнє середовище та місцеві громади. Також регіон вирізняється потужним природно-заповідним фондом, в регіоні налічується 246 об'єктів та територій сумарною площею близько 74,8 тис. га. (рис. 2.17).

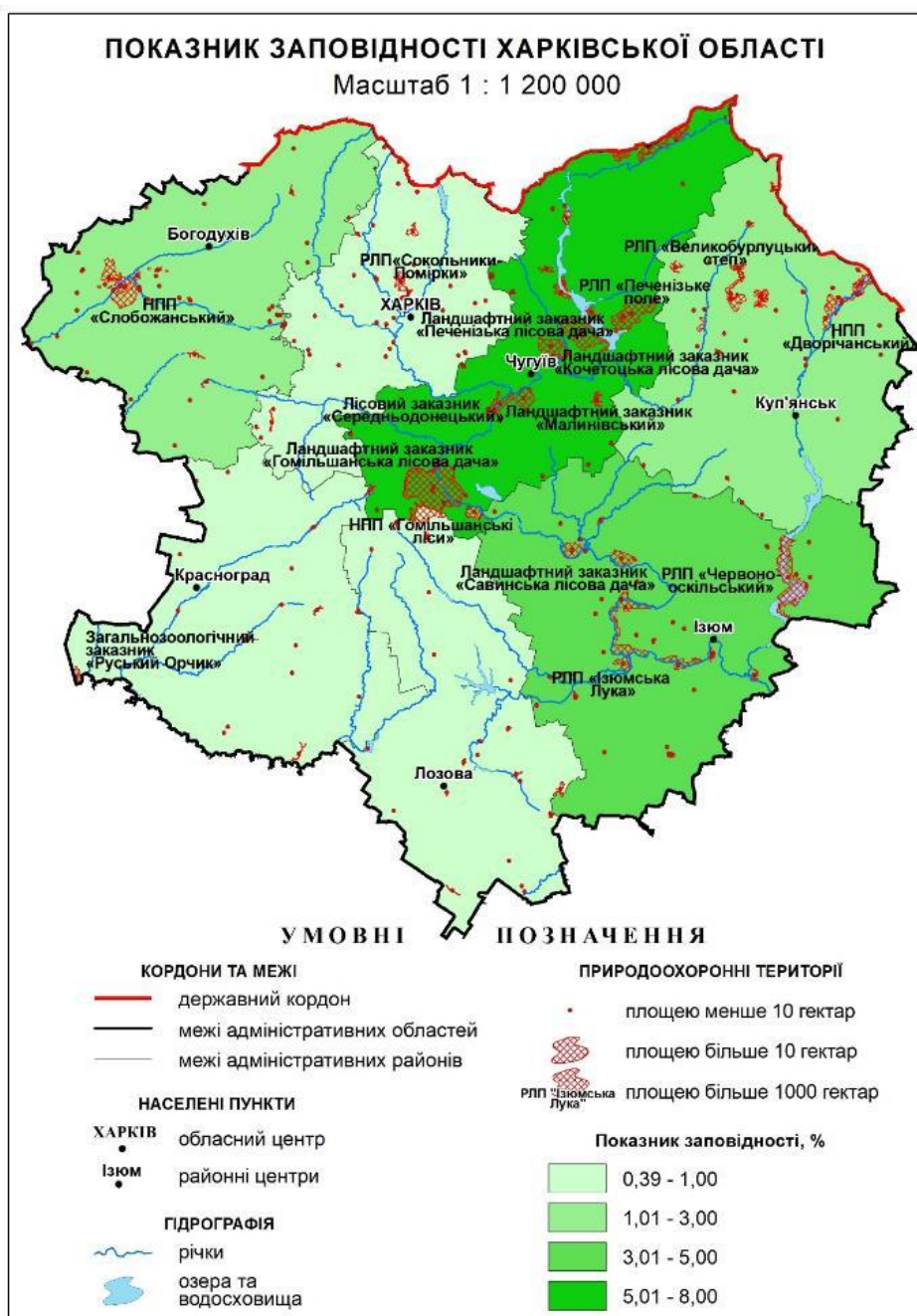

Рис. 2.17. Карта заповідності по районах Харківської області [17]

Природно-заповідний фонд Харківської області відіграє важливу роль у збереженні та охороні природних територій та біорізноманіття. Природно-заповідний фонд складається з різноманітних заповідних територій, створених для збереження унікальних екосистем, рідкісних видів флори і фауни, важливих природних ландшафтів [5, 17].

Тут розташовано декілька заказників, які відносяться до вищої категорії заповідних територій. Ці заповідники створюються для захисту та збереження цілих екосистем, включаючи їх біорізноманіття та природні процеси. Вони часто мають суворі правила щодо обмеження впливу людини та сприяння збереженню. Прикладами природно-заповідних територій Харківської області є заповідник «Харківський лісостеп» і заповідник «Білопілья». Національні парки є ще однією важливою категорією природно-заповідного фонду. Ці території призначені для збереження природної та культурної спадщини, а також для рекреаційних і освітніх цілей. Національний природний парк «Гомільшанський» є прикладом національного парку в Харківській області. Національні парки часто пропонують можливості для екологічного туризму, досліджень та екологічної освіти [5].

Управління та нагляд за природно-заповідним фондом у Харківській області здійснюють переважно Державне агентство лісових ресурсів України та обласна адміністрація. Ці органи несуть відповідальність за розробку та реалізацію планів збереження, дотримання правил та сприяння сталому використанню природних ресурсів у межах заповідних територій.

2.2.2. Розселенський та демографічний потенціал Харківської області. В аспекті адміністративно-територіальної реформи, адміністративний устрій Харківської області складається із семи районів, які затвердженні у 2020 році, 56 об'єднаних територіальних громад, 17 міст та 60 селищ міського типу, 1674 сільські населені пункти (рис. 2.18).

До повномасштабного вторгнення, станом на початок 2022 року населення Харківської області в Україні становило приблизно 2,7 мільйона

осіб. Населення Харківської області різноманітне, представлене різними етнічними, культурними та мовними ознаками.

Більшість населення складають етнічні українці, але є також значні спільноти росіян, білорусів та інших етнічних груп. Місто Харків є адміністративним центром і найбільшим містом області. Це великий культурний, освітній і промисловий центр, який приваблює значну частину населення регіону. Харків історично був магнітом для людей з інших куточків України та сусідніх країн, які шукали освіти та працевлаштування. До початку війни в регіоні мешкало близько 7% населення України.

Рис. 2.18. АТУ Харківської області згідно з реформою 2020 року (побудовано авторами за даними [1])

Центр Харківської області – місто Харків, яке є також культурним і економічним центром області. Харків є другим за величиною містом України і має значну кількість населення. Він приваблює людей з навколишніх районів у пошуках роботи, освіти та різноманітних можливостей. Місто відоме своєю інфраструктурою, навчальними закладами, промисловістю та культурними пам'ятками. Крім Харкова, в області є кілька міст-супутників, які сприяють

структурі розселення. Ці міські центри, такі як Балаклія, Куп'янськ, Чугуїв та інші, надають послуги, роботу та благоустрій навколишнім сільським районам. Вони також служать житловими районами для частини населення.

Харківська область має значну кількість сільського населення. Сільська місцевість переважно зайнята сільським господарством, а села та невеликі міста розкидані по всьому регіону. Сільське господарство відіграє важливу роль в економіці регіону, а сільські громади займаються землеробством, тваринництвом і пов'язаними з ними видами діяльності. Міські центри мають добре розвинену інфраструктуру, включаючи транспортну мережу, заклади охорони здоров'я, навчальні заклади, комерційні центри та рекреаційні заклади. Сільська місцевість, хоча й менш густонаселена, має базову інфраструктуру та послуги для задоволення потреб місцевого населення [27].

Об'єднані територіальні громади Харківської області – це адміністративно-територіальні одиниці, створені в рамках реформи децентралізації в Україні. Вони мають на меті розширення можливостей місцевих громад і посилення їхнього самоврядування шляхом об'єднання менших адміністративних одиниць у більші, більш самодостатні утворення.

Створення об'єднаних територіальних громад у Харківській області відображає поточні зусилля з децентралізації управління та розширення повноважень місцевих громад в Україні. Ці громади відіграють важливу роль у формуванні місцевого розвитку та процесах прийняття рішень, зрештою спрямованих на покращення добробуту жителів регіону. На разі в області сформовано 56 об'єднаних територіальних громад (ОТГ) (додаток Б) [14].

Просторова структура каркасу розселення Харківської області (рис. 2.11) представлена населеними пунктами та зв'язками між ними, зокрема – транспортним сполученням. Потужним є розвиток транспортної інфраструктури (рис 2.19).

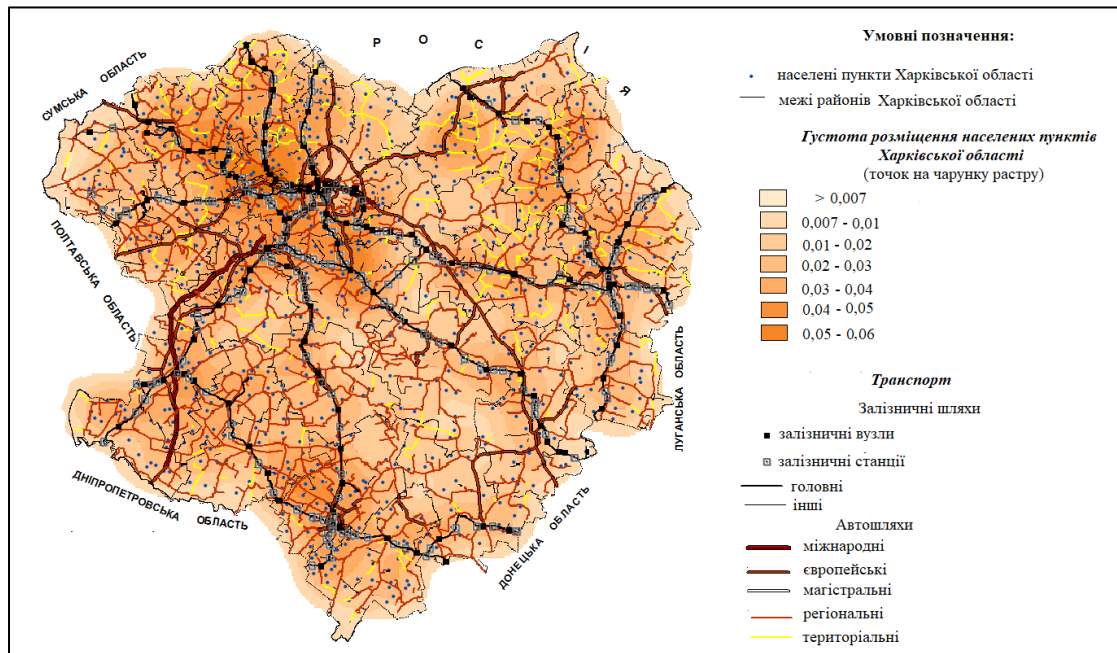

Рис. 2.19. Територіальна структура системи розселення Харківської області [14]

В розрізі ОТГ (рис. 2.20) так виділяється Харківська міська громада, де сконцентровано 54,4% населення області (близько 1,44 млн осіб).

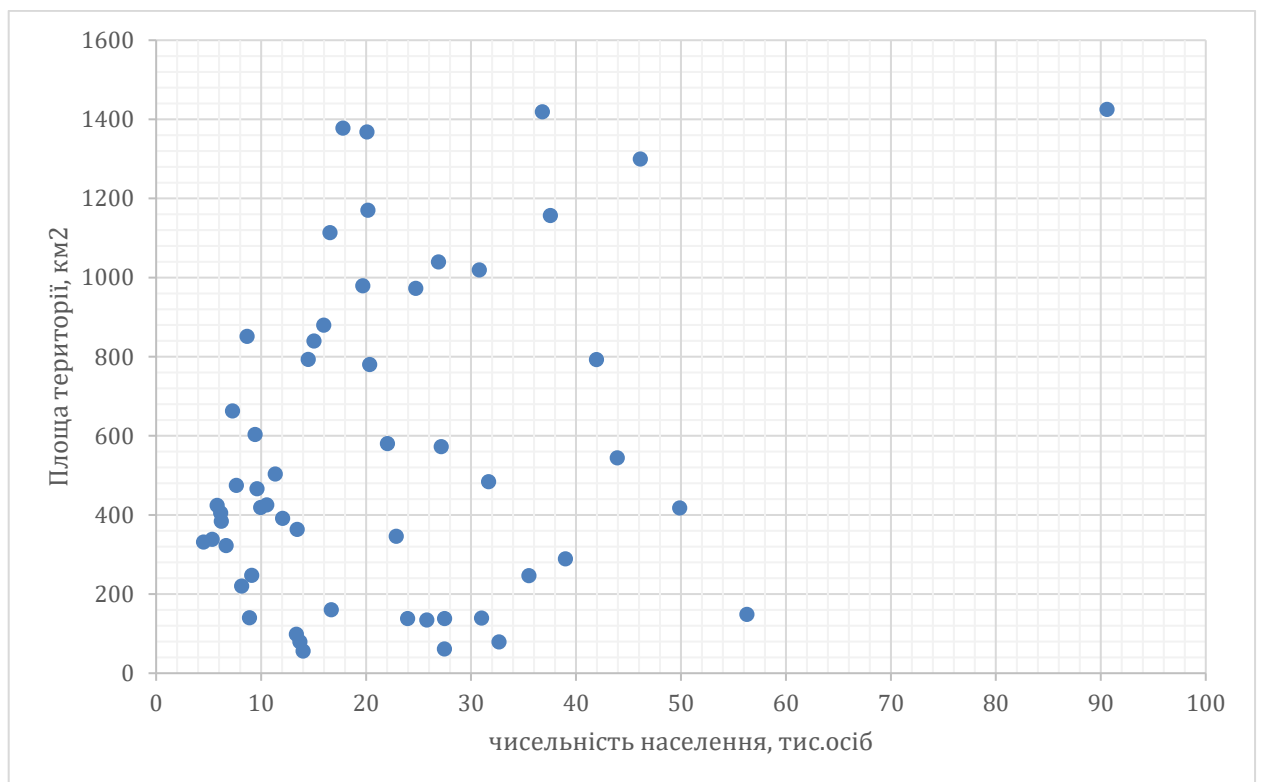

Рис. 2.20. Розподіл ОТГ Харківщини за чисельністю населення та площею території (без Харківської громади), 2021 рік (побудовано авторами за даними [1])

Лозівська та Куп'янська є 2-ю та 3-ю відповідно міськими громадами, та мають відповідно 90,6 тис. та 56,3 тис. осіб населення, що становить 3,4 та 2,1 % від загальної чисельності населення. Чотири міські громади (Ізюмська, Балаклійська, Дергачівська та Зміївська) мають населення від 40 тис. до 50 тис. осіб, що становить від 1,6 до 1,9 % від загальної чисельності населення.

Шість міських і дві сільські громади мають населення від 30 тис. до 40 тис. осіб, три міські та дев'ять селищних громад мають населення від 20 тис. до 30 тис. осіб. Є чотирнадцять громад з населенням від 10 до 20 тисяч осіб і п'ятнадцять громад з населенням менше десяти тисяч [1].

Найменшою громадою в області є Кун'євська сільська громада Ізюмського району з населенням 4,5 тис. осіб.

За територіальною площею найбільшими є Лозівська, Вовчанська, Барвінківська, Балаклійська міські та Близнюківська селищні громади з питомою вагою від 4% до 4,5%. Найменшими за площею є Малоданилівська, Роганська, Пісочинська, Височанська селищна, Южноміська міські громади з питомою вагою менше 0,3%. Міські ради займають 35,5% території, в них проживає 77,8% населення. На сільради припадає 46,5% території, в них проживає 18,2% населення. Сільська місцевість, де проживає лише 4% населення, займає 17,9% території області.

Індекс концентрації населення Харківської області становить 61,7%, що свідчить про значну нерівномірність розселення. Без урахування міської громади м. Харкова індекс концентрації населення становить 34,8%.

Аналіз показника за міськими, селищними та сільськими радами свідчить про рівномірний розподіл населення у сільській місцевості. Враховуючи моноцентричну модель просторового розвитку, найбільш вагомим є вплив обласного центру (м. Харків). Для виявлення особливостей поляризації населення регіону використаємо тесселяцію трикутників Тиссена - математичну концепцію та техніку просторового представлення, яка використовується в різних галузях, зокрема в географії, інформатиці та міському плануванні (рис. 2.21). Вона ділить заданий простір на регіони на

основі близькості до набору попередньо визначених точок, відомих як «насіння» [14].

Кожна така область представляє площину яка ближче до певної початкової точки, ніж до будь-якої іншої початкової точки. Ці області називають клітинами Тиссена або полігонами. Карта забезпечує просторовий поділ області на неперекриваючі регіони, причому кожен регіон пов'язаний з певною початковою точкою. Цю карту можна використовувати для аналізу просторових зв'язків, визначення характеристик на основі близькості, визначення зон обслуговування або візуалізації просторових моделей.

Дану модель нами використано для вивчення розподілу розселенського, потенціалу, аналізу доступності та відстаней для переміщення та оцінки просторових моделей людської діяльності.

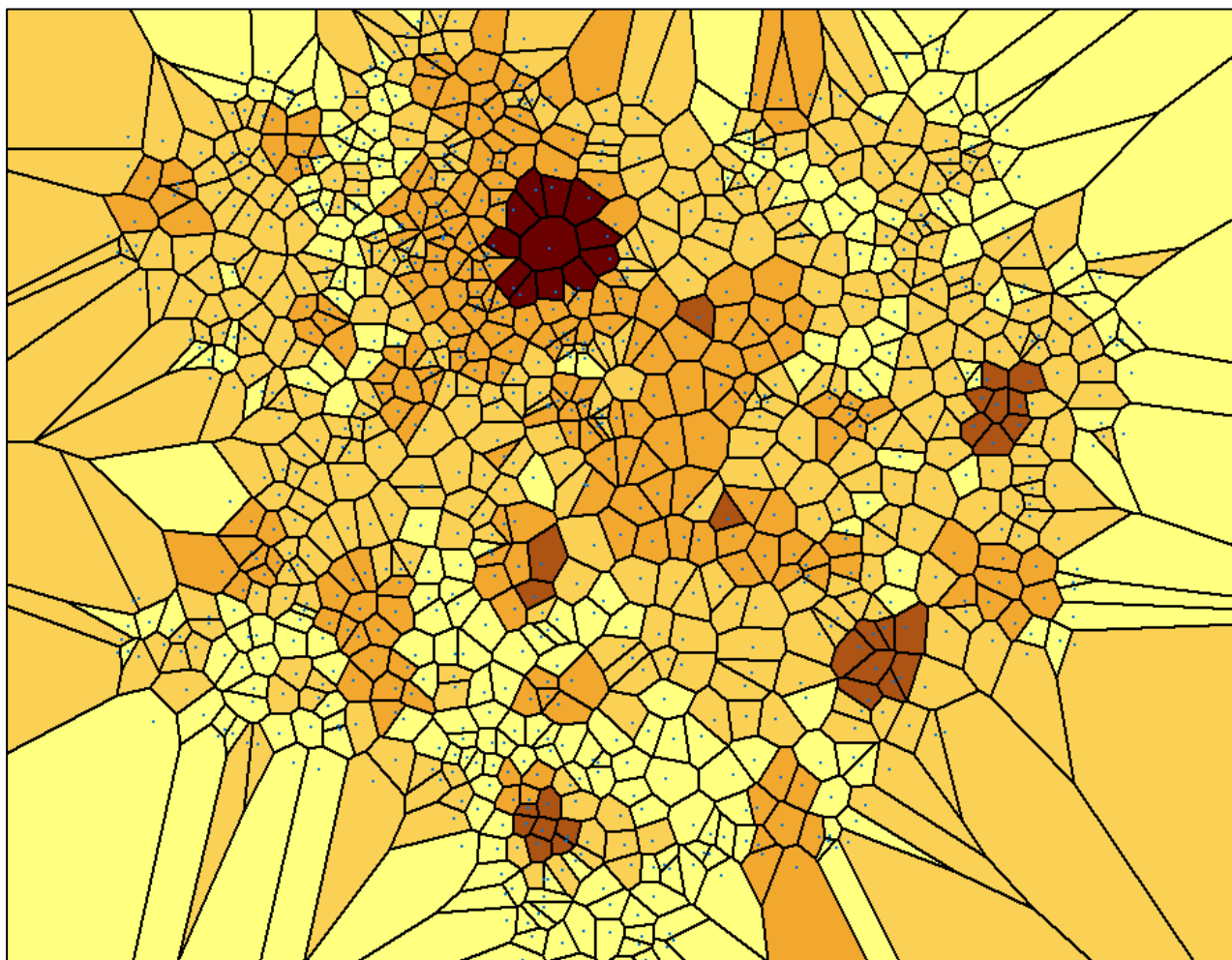

Рис.2.21. Трикутники Тиссена за чисельністю населення Харківської області та транспортною доступністю (за показником середнього відхилення) [14]

Побудована модель «Трикутників Тиссена» демонструє значний розселенський потенціал міста основи каркасу розселення - Харкова та Харківського метрополітенського регіону, який значно контрастує з основною поверхнею. Проте, центрами розселення вирізняються міста Ізюм, Лозова та Куп'янськ, Первомайський та Чугуїв. Також прослідковується концентрована зонально витягнута вісь розселення населення.

Харківський район з населенням 1,7 млн осіб є найбільшим районом України. Загалом розміщення населення Харківської області характеризується концентрацією населення у міських поселеннях, зокрема у місті Харкові. Сільська місцевість менш чисельна, але займає значну частину території області. Харківський район виділяється як найбільш густонаселений і впливовий район області.

Станом на початок 2022 р. Харківська область мала щільність населення приблизно 150 осіб на квадратний кілометр. Міські райони, як правило, мають вищу щільність населення через концентрацію людей та інфраструктуру, тоді як сільські райони зазвичай мають нижчу щільність населення через більші території та меншу кількість мешканців. Місто Харків, як обласний центр і найбільш густонаселене місто області, має вищу щільність населення порівняно з іншими територіями (4 140 осіб/км²). Щільність зменшується при віддаленні від центру до периферії. У 16 територіальних громадах (Барвінківська міська, сім селищних та вісім сільських) густота населення менше 20 осіб/км² [31].

Рівень урбанізації в області складає 82 %. У аспекті ОТГ найвищий показник у Харківській громаді - 88 % та у громадах Харківської агломерації. Фактично, у 25 із 56 територіальних громадах більше половини населення проживає у сільській місцевості [1, 2].

Проте, в наслідок військових дій, в Харківській області постраждало багато міст та сільських населених пунктів, зокрема дуже постраждали усі прикордонні населені пункти з країною-агресором (Куп'янськ, Вовчанськ та багато інших) та території, які були під окупацією росією – Ізюм, Кам'янка,

Балаклія, тощо. Таким чином, існуюча структура та каркас розселення дуже постраждали.

Потужних бомбардувань також зазнав центр області – місто Харків. За весь період повномасштабного вторгнення, Харків піддавався бомбардуванням різної інтенсивності, але не рідше, ніж раз на тиждень. Під час спроб захопити місто, обстріл вівся також не тільки ракетами різної дальності, але й руйнувався артилерією. Найбільш постраждалим є район Північна Салтівка – частина найбільшого спального житлового масиву у Східній Європі (рис. 2.14).

Наслідки російської агресії надзвичайно потужно проявляються в регіоні. На жаль, значна чисельність населення як області, так і міста Харків вимушена була шукати притулку у інших регіонах України та за кордоном. Це надзвичайно сильно вплинуло на демографічний потенціал регіону та всієї України. Відповідно до Плану відновлення України, відбудова багатьох міст та населених пунктів залежатиме не тільки від технічних можливостей, а і від бажання населення повертатись. Проте зауважимо, що у Харків вже повернулось понад мільйон осіб, що говорить про його атрактивність (рис. 2.22, рис. 2.23).

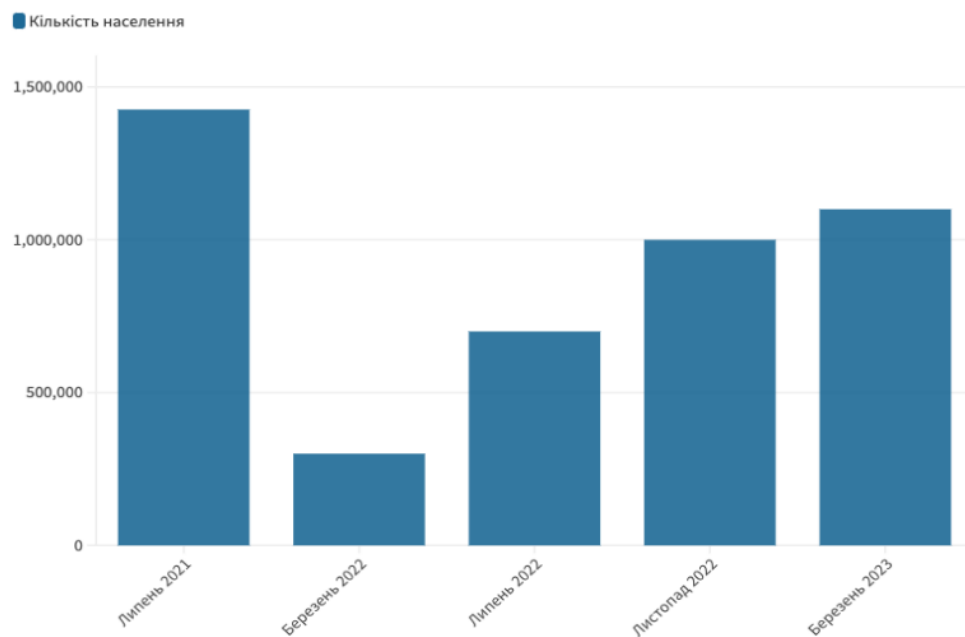

Рис. 2.22. Динаміка чисельності населення міста Харків [31]

Місто Ізюм після атак росії

Місто Куп'янськ після атак росії

Місто Вовчанськ після атак росії

Місто Балаклія після атак росії

Харківська ОВА після атак росії

*Будівля економічного факультету
Каразінського університету після атак росії*

Північна Салтівка – в минулому, найбільш густонаселений район м. Харків

Рис. 2.23. Руйнування міст Харківщини [35]

2.2.3. Працересурсний потенціал Харківської області. Харківська область в Україні відома значним трудовим потенціалом. Регіон має велику та різноманітну робочу силу, яка вносить свій внесок у різні сектори економіки.

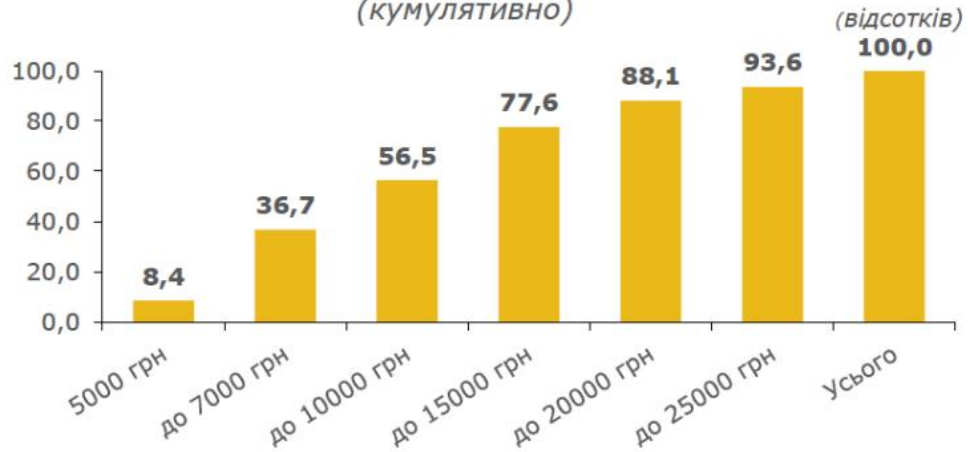
Харківська область має значну чисельність населення, що забезпечує велику кількість працівників для підприємств і галузей, що функціонують у регіоні. Харківська область також відома своєю сильною освітньою системою та інституціями. Тут розташовано багато університетів, технічних коледжів і науково-дослідних інститутів, які виробляють кваліфіковану та освічену робочу силу. Наявність цих навчальних закладів сприяє розвитку культури навчання та інновацій, надаючи можливості для постійного розвитку навичок і спеціалізації в різних сферах (рис. 2.24).

Трудові ресурси регіону диференційовані обсягами отримання заробітної плати відповідно до кваліфікації та сфери зайнятості (рис. 2.25). Харківська область має давні промислові традиції, зокрема це машинобудування, металургія та інші галузі промисловості. Цей промисловий фон виховав кваліфіковану робочу силу з досвідом процесів промислового виробництва, технічними навичками та інженерними дисциплінами. Це забезпечує міцну основу для промислового розвитку регіону та залучає інвестиції у суміжні галузі [12].

Середня номінальна заробітна плата штатного працівника різних установ станом на початок січня 2022 р. склала 14 843 грн. Також, як бачимо, є певна кількість організацій-банкрутів, які мають заборгованості по сплаті зарплати. Харківська область також має особливо сильну репутацію в галузі науки, технологій, інженерії та ІТ (інформаційних технологій).

Це один із провідних ІТ-центрів в Україні з висококваліфікованою робочою силою в таких сферах, як розробка програмного забезпечення, комп'ютерне програмування та ІТ-послуги. Цей досвід сприяє підвищенню конкурентоспроможності та привабливості регіону для бізнесу в цих секторах. Проте, велика кількість компаній евакуювали своїх співробітників через постійні обстріли регіону [31].

Розподіл кількості штатних працівників за розмірами заробітної плати, нарахованої у грудні 2020 року
(кумулятивно)

Структура заборгованості із виплати заробітної плати на 1 січня 2021 року

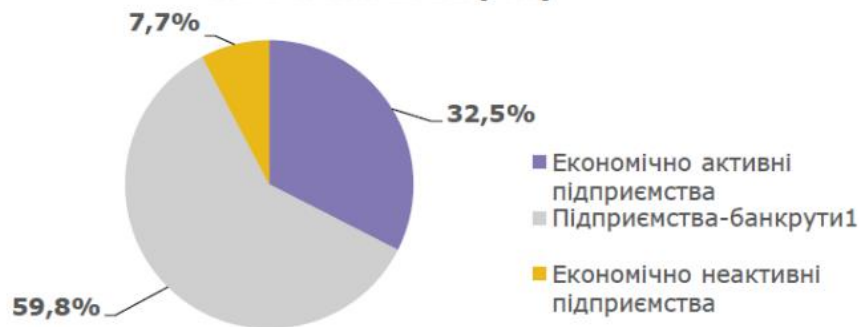

Рис. 2.24. Розподіл кількості штатних працівників та структура заробітної плати в Харківській області [31]

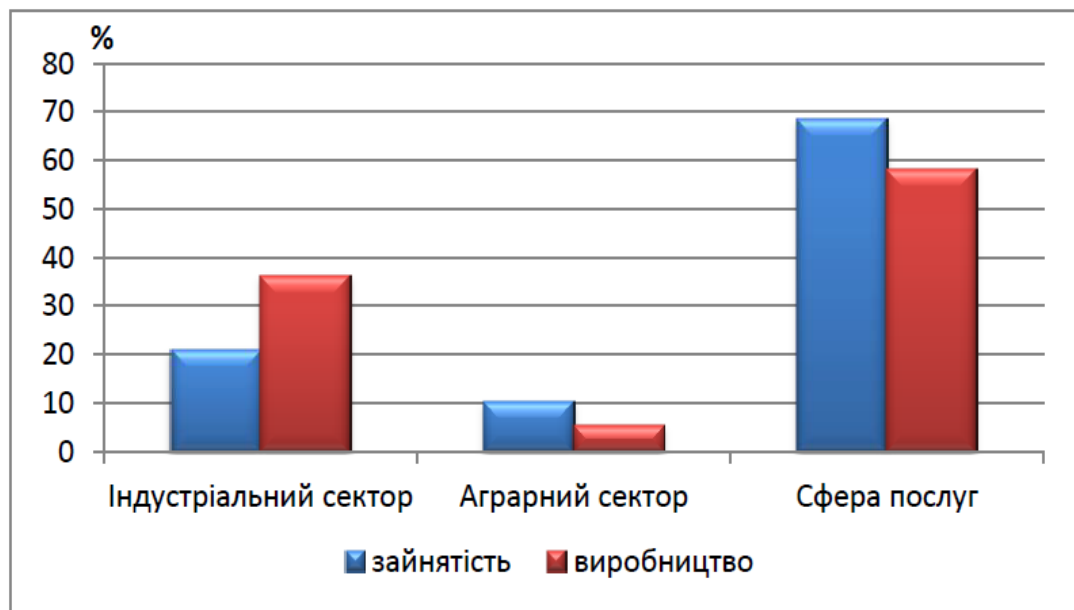

Рис. 2.25. Структура зайнятості економічно-активного населення за секторами регіональної економіки та виробництву ним ВРП, 2020 рік (побудовано автором за даними [31])

Харківська область має потужну підприємницьку систему, що розвивається, з яскравою культурою стартапів і сприятливим середовищем для інновацій. Регіон заохочує підприємництво та створення малих і середніх підприємств, сприяючи інноваційному духу та творчості серед робочої сили. Таке підприємницьке мислення сприяє загальному трудовому потенціалу та економічному розвитку регіону [7].

Регіон приваблює як внутрішню, так і зовнішню міграцію, з людьми, які шукають можливості працевлаштування, здобути освіту та високу якість життя. Мобільність робочої сили сприяє різноманітності та адаптивності потенціалу трудових ресурсів у регіоні, оскільки люди привозять нові перспективи, навички та досвід з інших частин України та з-за кордону.

Отже, працересурсний потенціал Харківської області є потужною перевагою, яка ґрунтується на освіченій робочій силі, технічному досвіді, промислових традиціях, підприємницькому середовищі та моделі міграції, що притягає до регіону трудові ресурси. Ці фактори разом сприяють зростанню трудового потенціалу регіону, підтримці економічного зростання, інновацій та розвитку різних секторів [12].

2.2.4. Економічний потенціал Харківської області. Питома вага Харківської області у ВРП України у 2020 році порівняно з минулими збільшилась на 0,2 % та складає 6,6 %, поступається лише Дніпропетровщині та місту Київ. У розрахунку показника на мешканця області, цей показник складає майже 70 тис. грн. Серед регіонів України за цим показником Харківська область посідає 4 місце [26].

У структурі економічного потенціалу Харківської області (рис. 2.26, рис. 2.27) лідирують послуги (майже 40 %), 24 % – промисловість, 13 % – торгівля, а 12 % – сільське господарство, 11 % – на транспорт та комунікації.

У 2020 році коефіцієнт частки реалізованої промислової продукції Харківської області в Україні становив близько 8 %, та відносно до попереднього періоду зріс на 1,2%

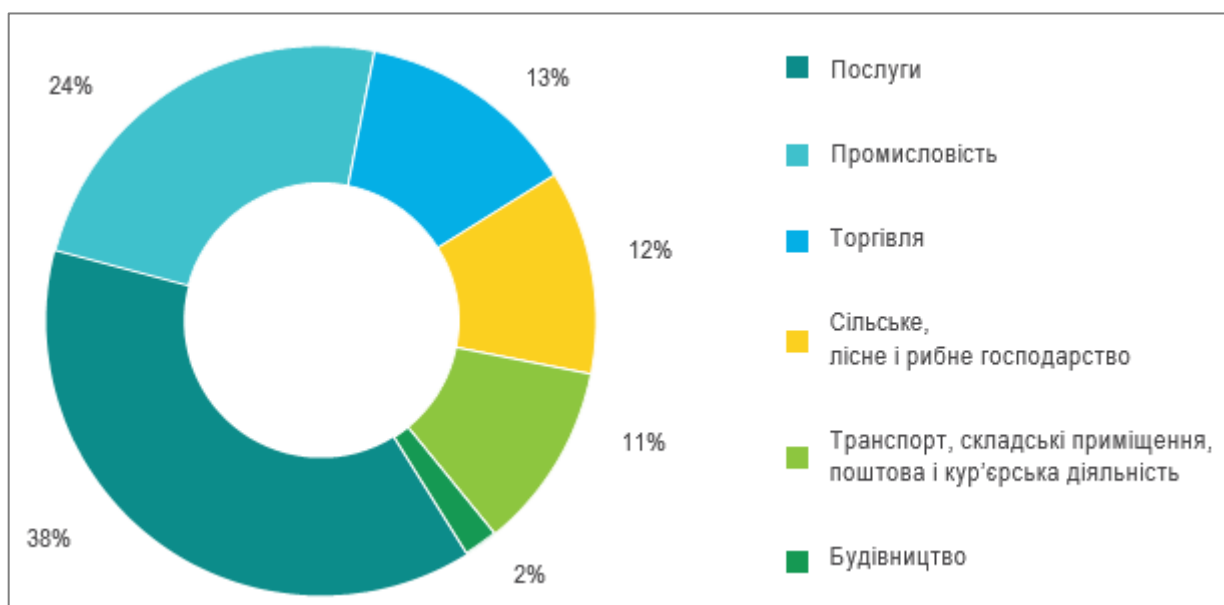

Рис. 2.26. Структура економічного потенціалу Харківської області у 2020 р. [32]

Зауважимо, що промисловість є важливим сектором розвитку регіону, а в свою чергу Харківська область багато в чому відіграє вирішальну роль у розвитку промислового виробництва України.

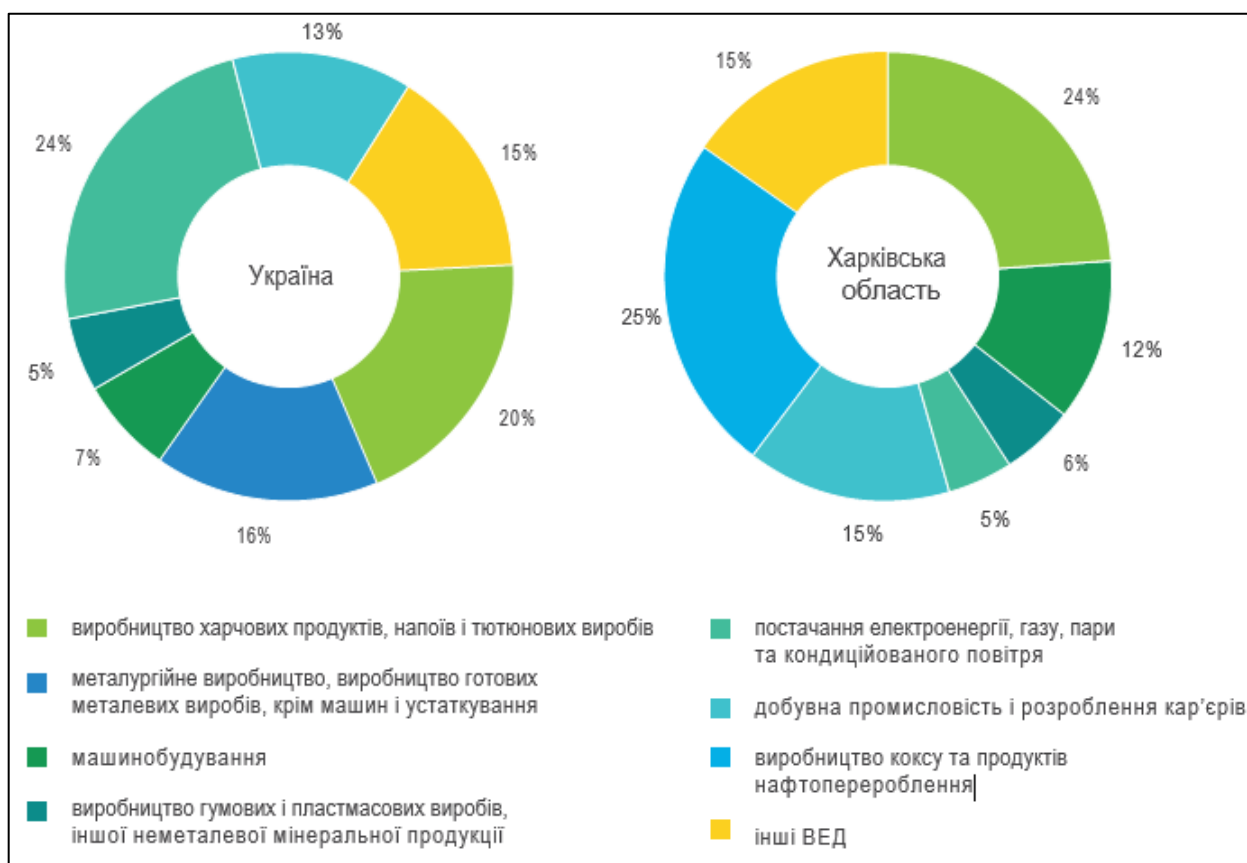

Рис. 2.27. Структура промисловості Харківщини та України, 2020 р.[32]

В Харківській області здійснювали свою діяльність такі підприємства, як (рис. 2.28): Державне підприємство «Завод імені Малишева», яке спеціалізується на виробництві важкого промислового обладнання, включаючи екскаватори, бурові установки, гірничошахтне обладнання, «Хартрон» - група високотехнологічних компаній, що займаються розробкою та виробництвом електронного та радіоблабнання, аерокосмічних технологій і супутникових систем, «Турбоатом» - один із провідних світових виробників турбін для теплових та атомних електростанцій. Турбоатом виробляє парові турбіни, гідротурбіни та промислові турбіни різного призначення, Харківський тракторний завод (ХТЗ), відомий виробництвом сільськогосподарської техніки, зокрема тракторів. ХТЗ - один з найбільших тракторобудівних заводів у Східній Європі.

Також це «HarvEast Holdings»: сільськогосподарська компанія, яка займається рослинництвом, зберіганням і переробкою зерна. Веде велике фермерське господарство в Харківській області, ПАТ «Фармак» - найбільша фармацевтична компанія в Україні, що спеціалізується на виробництві лікарських засобів, виробів медичного призначення та рішень для охорони здоров'я, «Харбін-Енерго» - спільне українсько-китайське підприємство, що займається проектуванням, будівництвом та обслуговуванням електростанцій, теплоелектростанцій та енергетичних інфраструктурних проєктів, Харківський машинобудівний завод ФЕД, що виробляє широкий спектр обладнання, включаючи промислові насоси, компресори та гідравлічні системи.

Промислова база регіону є різноманітною та динамічною, робить значний внесок у місцеву економіку та відіграє вирішальну роль у промисловому секторі України. Проте, через масовані атаки росії відбулась примусова «деіндустріалізація» регіону: значно постраждало обладнання, приміщення підприємств, деякі з них майже знищено. Тому, у майбутньому, на регіон чекає потужне перепрофілювання та зміна особливостей, напрямків та спеціалізацій (рис. 2.29).

	АТ «Турбоатом» (виробництво турбінного обладнання для теплових, атомних та гідроелектростанцій)		Харківське державне авіаційне виробниче підприємство (виробництво літаків)
	ДП «Завод «Електроважмаш» (виробництво електричного обладнання)		АТ «Харківський тракторний завод» (виробництво колісних і гусеничних тракторів, спецтехніки)
	ДП «Завод імені Малишева» (виробництво військового транспорту)		ТОВ «Фармацевтична компанія «Здоров'я» (виробництво лікарських засобів)
	ПАТ «Завод Південкабель» (виробництво кабельної продукції)		ПрАТ «Філіп Морріс Україна» (виробництво тютюнових виробів)
	ДП «ХМЗ «ФЕД» (виробництво авіаційного обладнання)		ТОВ «Слобожанський миловар» (виробництво мила та мийних засобів)
	ПАТ «Світло шахтаря» (виробництво скребових конвеєрів і перевантажувачів, шахтних дробарок)		ПАТ «Харківська бісквітна фабрика» (виробництво кондитерських виробів)
	ПАТ «Харківський плитковий завод» (виробництво керамічної плитки)		ПрАТ «Хладопром» (виробництво морозива)
	ІГ «УПЕК» (виробництво підшипників, електродвигунів, трансмісій і шасі, шліфувальних верстатів з ЧПУ та інше)		ТОВ «Лікерно-горілчаний завод «Прайм» (виробництво алкогольної продукції)
			ТОВ «Харківський м'ясокомбінат» (виробництво ковбасної і м'ясної продукції)

Рис. 2.28. Провідні підприємства Харківської області (узагальнено)

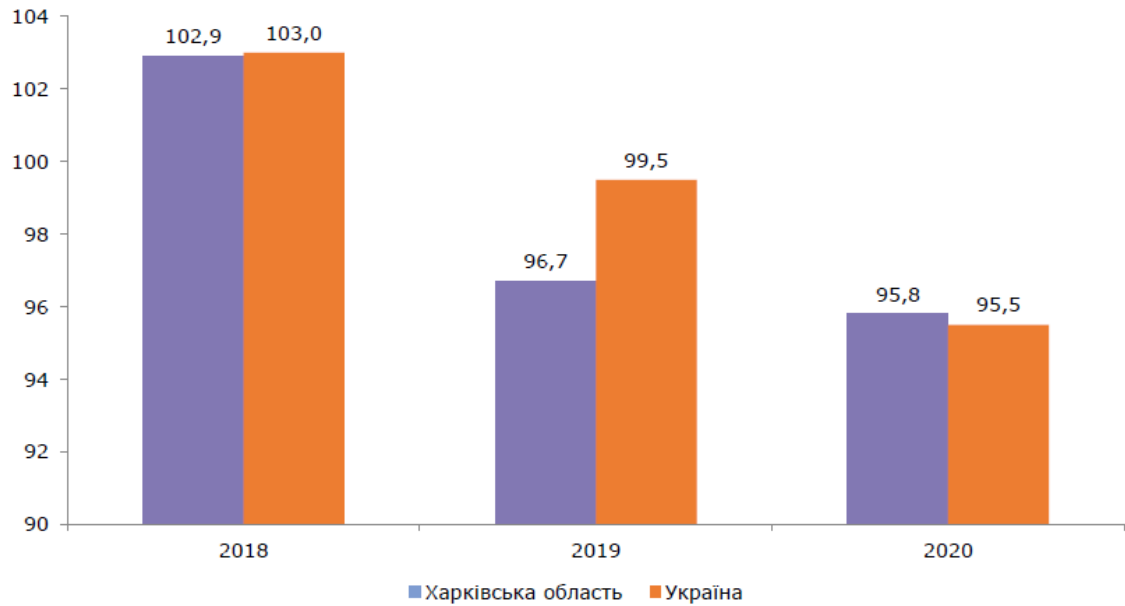

Рис. 2.29. Індекс промислової продукції в Харківській області та Україні у 2018-2020 рр. (у % до попереднього року) (побудовано автором за даними [31])

Як ми бачимо, у Україні та Харківській області індекс промислової продукції поступово скорочується. У 2019 році ми бачимо певне збільшення на загальнодержавному рівні відносно до 2018 року, а у 2020 – скорочення. Щодо ситуації у Харківській області – спостерігаємо спочатку певне скорочення, а у 2020 році – деяке зростання. Аналізуючи структуру обсягу реалізованої промислової продукції у 2020 році (рис. 2.30) прослідковуються наступні тенденції.

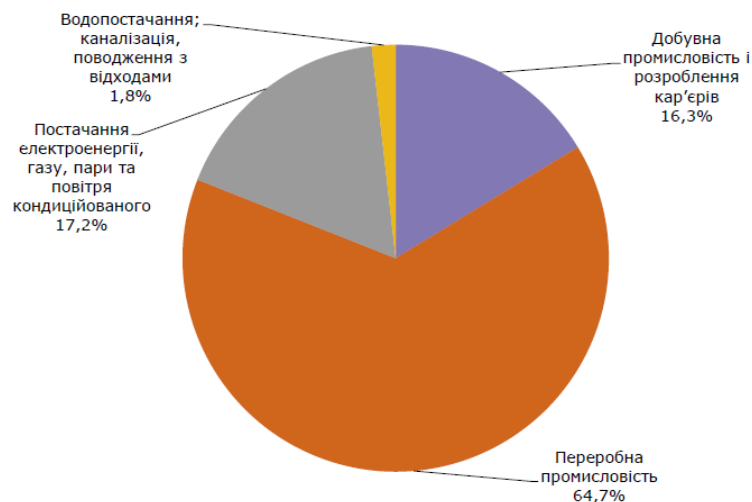

Рис. 2.30. Структура обсягу реалізованої промислової продукції (товарів, послуг) у 2020 році (побудовано автором за даними [31])

Найбільший обсяг – 64,7% фіксується у переробній промисловості, на другій позиції – 17,2%, щодо добувної промисловості – це 16,3%, водопостачання – 1,8%. [31]

Також регіон вирізняється розвиненим сільським господарством. Харківська область має потужний сільськогосподарський сектор, як один із головних сільськогосподарських регіонів країни. Сільське господарство відіграє життєво важливу роль в економіці регіону, сприяючи виробництву продуктів харчування, зайнятості та доходам від експорту. Індекс сільськогосподарської продукції у 2021 р. порівняно з 2020 р. складає 97,1%.

Харківська область відома в основному своїм великим рослинництвом. Родючі ґрунти та сприятливі кліматичні умови сприяють вирощуванню широкого спектру сільськогосподарських культур, у тому числі зернових (пшениця, ячмінь, кукурудза), олійних (соняшник, ріпак), бобових, цукрових буряків, овочів (рис. 2.31).

Рис. 2.31. Структура посівних площ сільськогосподарських культур у підприємствах у 2020 році (відсотків до загального обсягу, побудовано автором на даними [31])

Великі сільськогосподарські угіддя регіону використовуються як для великомасштабних сільськогосподарських операцій, так і для дрібних сімейних ферм. Поряд з рослинництвом значну роль в аграрному секторі

Харківської області відіграє тваринництво. Для отримання м'яса, молока та інших молочних продуктів вирощують велику рогату худобу, свиней, птицю (курей, індиків), вівець. Область має сучасні тваринницькі комплекси та ферми, які використовують передові технології розведення та годівлі для забезпечення якості та продуктивності худоби (рис. 2.32).

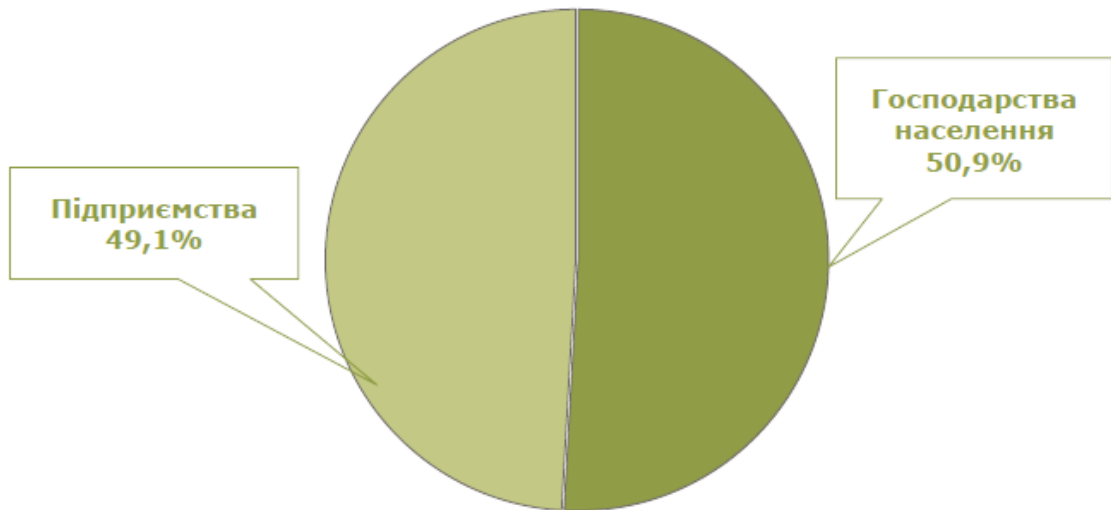

Рис. 2.32. Структура вирощування сільськогосподарських тварин за категоріями господарств у 2020 році (побудовано автором на даних [31])

Харківська область має добре розвинену промисловість переробки сільськогосподарської продукції. В регіоні працюють численні підприємства харчової промисловості, які переробляють сільськогосподарську продукцію в продукцію з доданою вартістю: борошно, рослинні олії, молочні продукти, м'ясні продукти, консерви, напої. Ці переробні потужності сприяють економіці регіону, створюють робочі місця та додають вартість сільськогосподарського виробництва. Сільське господарство Харківської області відіграє вирішальну роль у забезпеченні продовольчої безпеки, розвитку сільських територій та економічному зростанні. Це забезпечує можливості працевлаштування, сприяє надходженню від експорту та підтримує загальний розвиток економіки регіону. Проте, від російської агресії сильно постраждали як посівні площі, так і фермерські угіддя. Мінна небезпека також є великою проблемою. Отже, Харківщина вирізняється

потужним економічним потенціалом, проте він дуже сильно постраждав від атак росії.

2.2.4. *Туристичний потенціал Харківської області.* Харківська область має різноманітний і розвинений туристичний потенціал, пропонуючи широкий спектр пам'яток і вражень для відвідувачів (рис. 2.33).

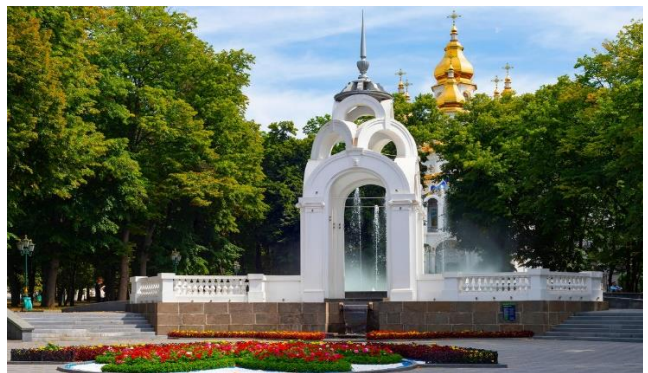

Рис. 2.33. Цікаві пам'ятки Харківської області [31]

Харків, центр області, є містом з багатою історією та культурною спадщиною. Тут знаходяться такі архітектурні перлини, як Харківська опера, фонтан «Дзеркальний струмінь», площа Конституції. Також в області є такі історичні пам'ятки, як будівля Держпрому, площа Свободи та Благовіщенський собор (рис. 2.34).

А Держпром

Б Дзеркальний струмінь

Рис. 2.25. Культурна спадщина Харківщини [35]

Харківська область розміщує музеї та галереї, які демонструють її історію, мистецтво та культурні артефакти. Харківський історичний музей, Музей образотворчого мистецтва, Музей природи, Музей Української армії є одними з визначних закладів, які пропонують зазирнути в минуле і сьогодення краю. Харків відомий своїми красивими парками та зеленими насадженнями, які пропонують можливості для відпочинку та відпочинку. Парк Горького, Шевченка та Ботанічний сад створюють спокійні місця для прогулянок, пікніків та активного відпочинку.

Харків має яскраву спортивну інфраструктуру зі стадіонами, спортивними комплексами та фітнес-центрами, де проводяться різноманітні спортивні заходи. Відвідувачі можуть насолоджуватися переглядом футбольних матчів, відвідуванням спортивних заходів або брати участь у розважальних заходах, таких як плавання, теніс і піший туризм [31].

У Харківській області протягом року проводяться численні фестивалі та заходи, присвячені музиці, мистецтву, культурі та традиціям. Харківський міжнародний кінофестиваль, Kharkiv Arts Festival і Kharkiv Metal Fest є одними з популярних заходів, які приваблюють як місцевих жителів, так і туристів.

Також регіон пропонує відвідати природні пам'ятки. Харківське водосховище надає можливості для катання на човнах, риболовлі та водних розваг. Мальовничі краєвиди Харківського лісу та річки Сіверський Донець приваблюють любителів природи та туристів (рис. 2.35).

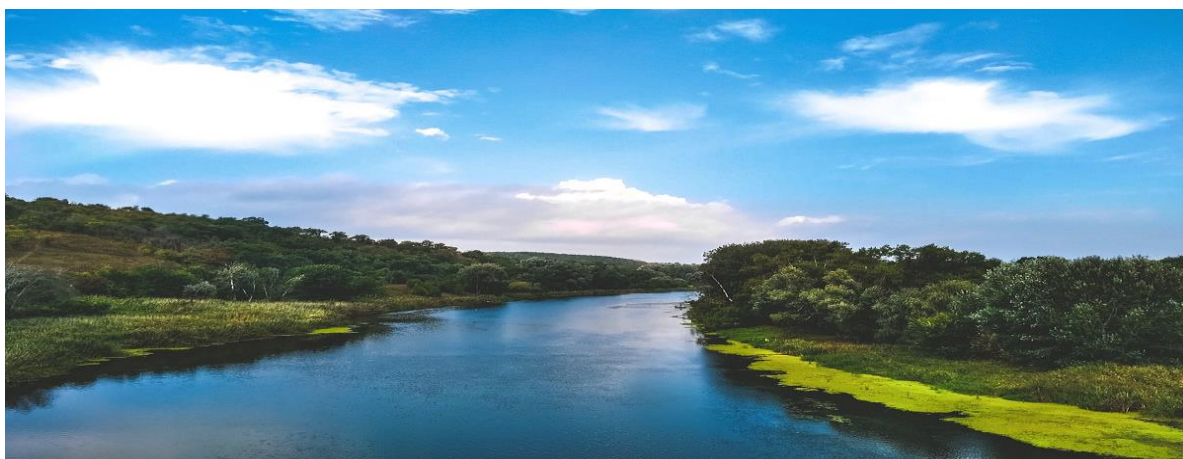

Рис. 2.35. Мальовничі краєвиди Сіверського Дінця [35]

Також взимку функціонує курорт «Харківська Швейцарія», який знаходиться в межах міста, і надає послуги катання на лижах, сноубордах та інших засобах. Взимку це одне з найулюбленіших місць для харків'ян (рис. 2.36).

Рис. 2.36. Курорт «Харківська Швейцарія» [35]

Туристичний потенціал Харківської області продовжує розвиватися, постійно ведеться робота щодо популяризації її визначних пам'яток та розвитку туристичної інфраструктури (рис. 2.37).

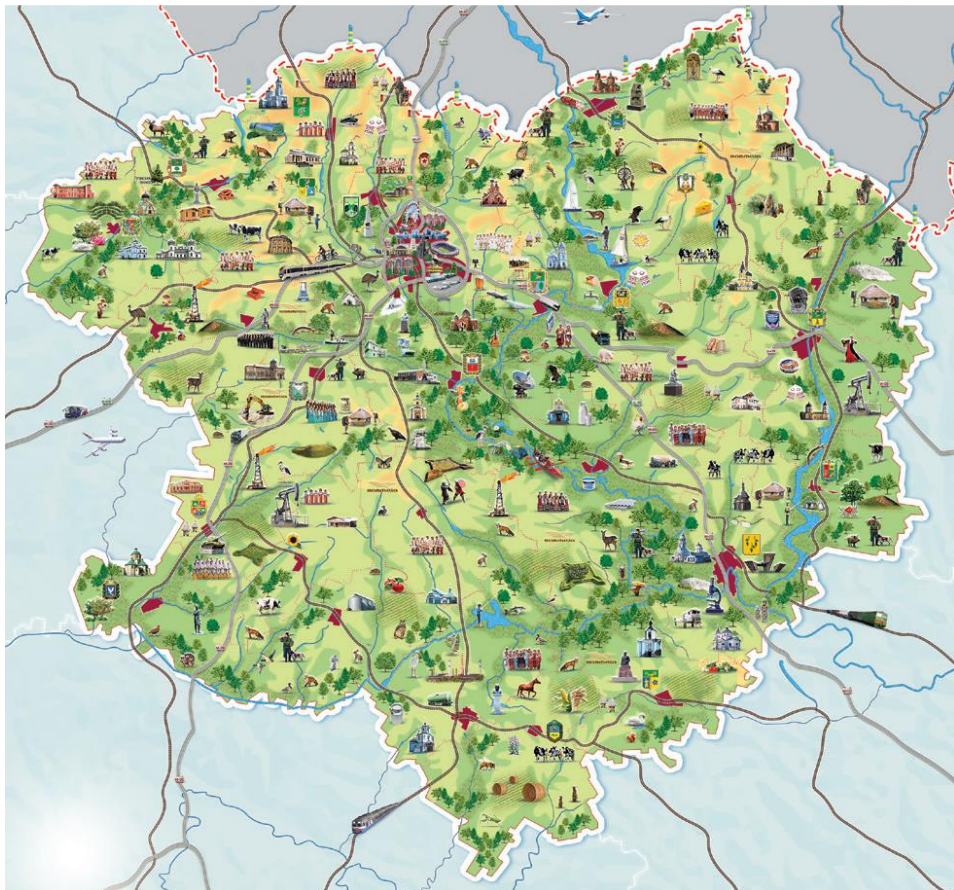

Рис. 2.37. Туристична карта Харківської області [43]

Проте, внаслідок військових дій велика кількість традиційних рекреаційних зон на разі заборонені для відвідування через мінну небезпеку: це і ліси, і водні об'єкти та пляжі.

2.2.5. *Інноваційно-інвестиційний потенціал Харківської області.* Регіональна та місцева влада Харкова активно підтримує інвестиційні ініціативи та надає стимули для бізнесу. Вони пропонують допомогу щодо розвитку інфраструктури, адміністративних послуг, податкових пільг та доступу до джерел фінансування. Харківське регіональне інвестиційне агентство відіграє вирішальну роль у просуванні інвестиційного потенціалу регіону та залученні вітчизняних та іноземних інвесторів. У Харківській області активно реалізується управління інноваційно-інвестиційним потенціалом, і має наступну структуру (рис. 2.38).

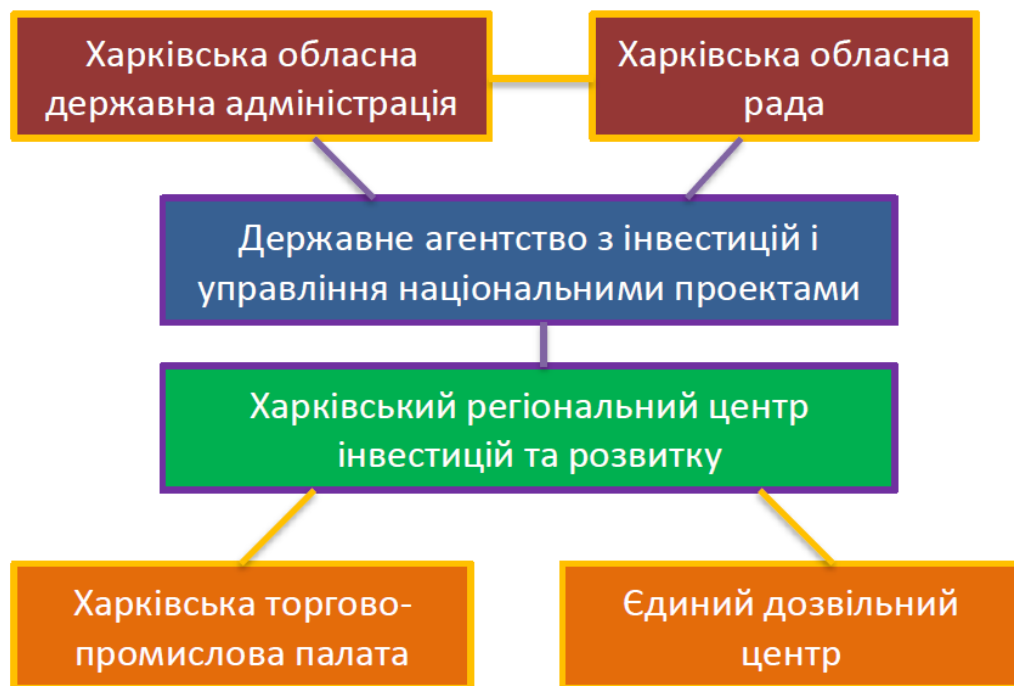

Рис. 2.38. Структура управління інноваційно-інвестиційною діяльністю в Харківській області (побудовано автором за даними [12])

Управління фактично здійснюється як владою загальнодержавного, так і регіонального рівнів. Зокрема, Харківський регіональний центр інвестицій опікується питаннями реалізації складових національних проєктів, розробкою своїх, консультаційні послуги для інвесторів, інформаційне забезпечення

інвестиційного розвитку регіону, розробка заходів по інвестиційній привабливості регіону, тощо (рис. 2.39).

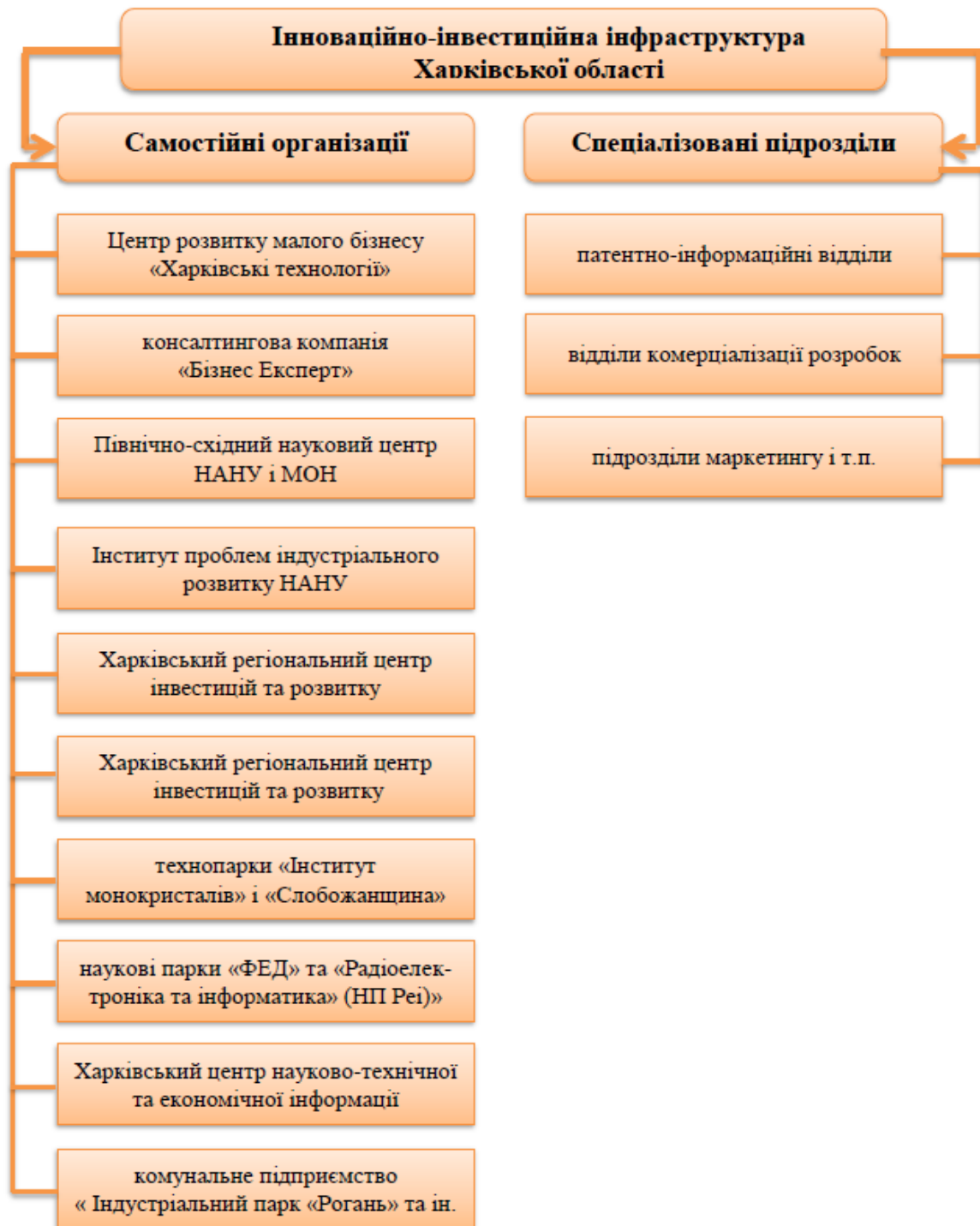

Рис. 2.39. Інноваційно-інвестиційна інфраструктура Харківської області (складено автором за [12])

Важливим завданням даного центру також є створення та розвиток індустріальних парків в регіоні. Важливі національні проєкти, за якими працює центр «Енергія природи», «Зелені ринки», «Чисте місто», тощо. В

регіоні також є розгалуджена інноваційно-інвестиційна інфраструктура. Як бачимо, центрів, які допомагають впроваджувати інноваційну діяльність в регіоні доволі багато. Інновації переважно впроваджують у відповідні напрямки економічної активності. Проведемо кластерний аналіз для оцінки інноваційної активності за різними напрямами (рис. 2.40).

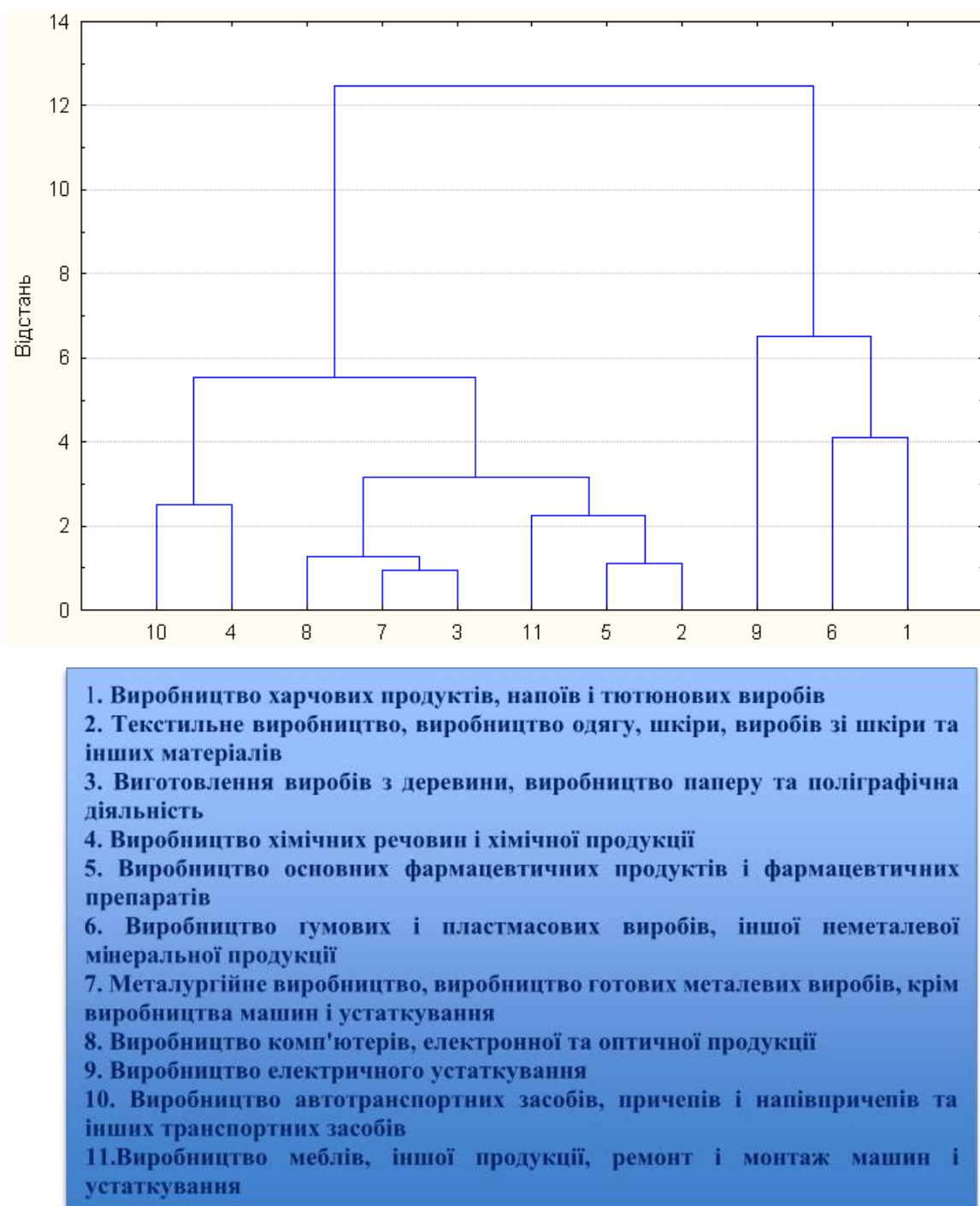

Рис. 2.40. Дендрограма кластеризації методом Варда за Евклідовою відстанню за показниками інноваційної активності відповідно до напрямків економічної діяльності (побудовано автором за даними [32])

Як ми бачимо, напрямки 10 та 4, 5 та 2, 1 та 6 мають спільні рівні впровадження інновацій на першому рівні, на другому рівні бачимо поєднання різних кластерів. На найбільш загальному рівні схожі тенденції мають напрямки 1, 6, 9 та інші напрямки сгруповані у 2-й потужний кластер.

Як відомо, Харківська область має добре розвинену промислову базу, зокрема в таких секторах, як машинобудування, аерокосмічна промисловість, електроніка та фармацевтика. Наявність промислових кластерів і виробничих потужностей залучає інвестиції та сприяє технологічному прогресу та інноваціям у цих секторах. Також регіон володіє добре розвинутою транспортну інфраструктуру. Він має прямий доступ до основних автомагістралей, залізниць і міжнародного аеропорту, що полегшує рух товарів та послуг. Зв'язаність регіону підвищує його доступність і привабливість для бізнесу та інвесторів.

Також місто Харків може похвалитися жвавою інноваційною екосистемою з бізнес-інкубаторами, акселераторами та коворкінгами, які надають підтримку та ресурси для стартапів і підприємців. Наявність мережових подій, конференцій та конкурсів інновацій ще більше сприяє співпраці, обміну знаннями та розвитку бізнесу.

Харківська область пропонує інвестиційні проекти та можливості в різних секторах, включаючи виробництво, ІТ, сільське господарство та відновлювану енергетику. Крім того, існують спеціальні економічні зони, такі як індустриальний парк «Харків-Москва», які створюють сприятливі умови для бізнесу, зокрема податкові пільги та спрощені адміністративні процедури. Отже, інноваційний та інвестиційний потенціал Харківської області продовжує розвиватися, позиціонуючи її як привабливий напрямок для бізнесу, підприємців та інвесторів, які прагнуть розвитку, співпраці та доступу до кваліфікованих кадрів і передових технологій. Проте, військові дії знизили приток інвестицій через значні ризики для капіталовкладень.

2.3. Роль міста Харків у формуванні інтегрального потенціалу Харківської області

Харків це друге за чисельністю населення місто-мільйонер в Україні, сьоме серед міст України за площею території, місто, яке мало статус столиці з 1919 по 1934 рр., є сучасним промисловим, науковим, освітнім, торговельним, туристичним та культурним центром України, а також важливим транспортно-логістичним вузлом Європи.

Як вже було зазначено, Харків займає одне з провідних позицій серед міст України у багатьох аспектах. Харків займає друге місце за кількістю населення серед обласних центрів України.

Розглядаючи питання величини міст України за площею території, треба зазначити, що місто Харків займає 15 місце за цим показником з площею території 35 002 га. Серед найкрупніших обласних центрів Харків випереджають Київ та Дніпро (рис. 2.42). Розглядаючи розподіл обласних центрів України за щільністю населення, треба зазначити, що Харків займає 6 місце за щільністю населення – 40,9 осіб/га (рис. 2.43). Серед великих обласних центрів місто поступається лише Одесі та Львову [145].

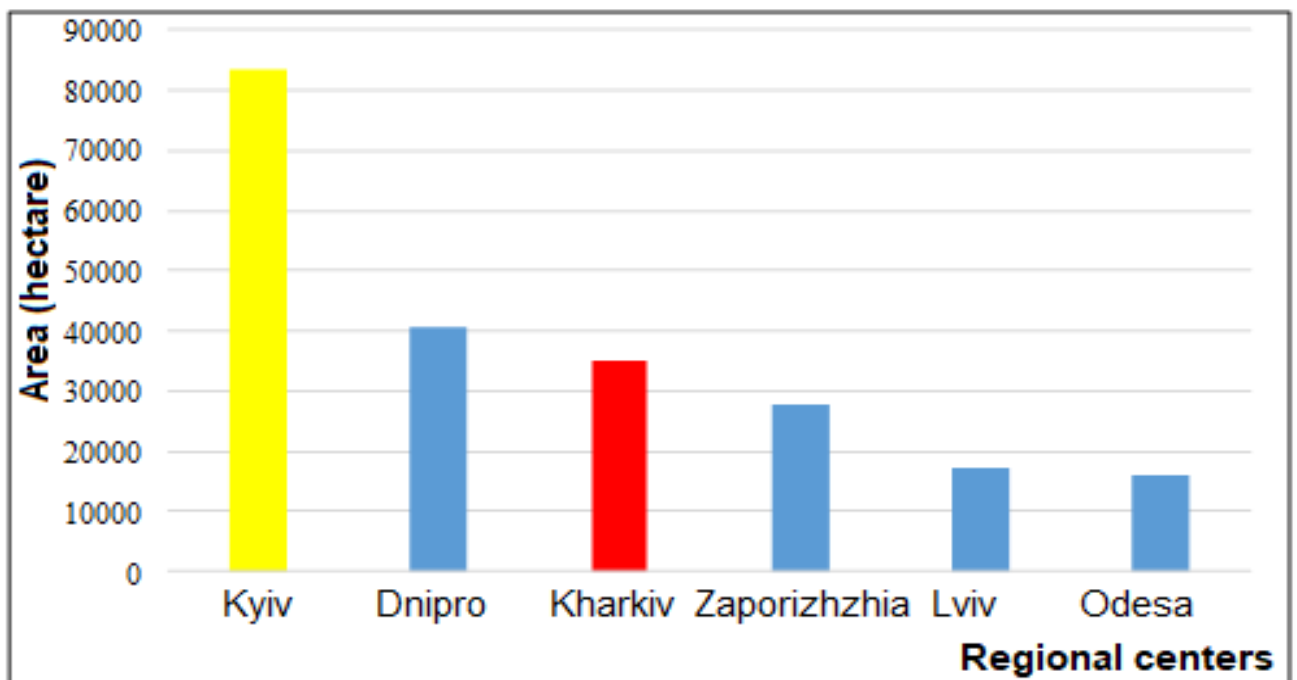

Рис. 2.42. Розподіл деяких обласних центрів України за площею міст в 2021 р. (побудовано автором за даними [32])

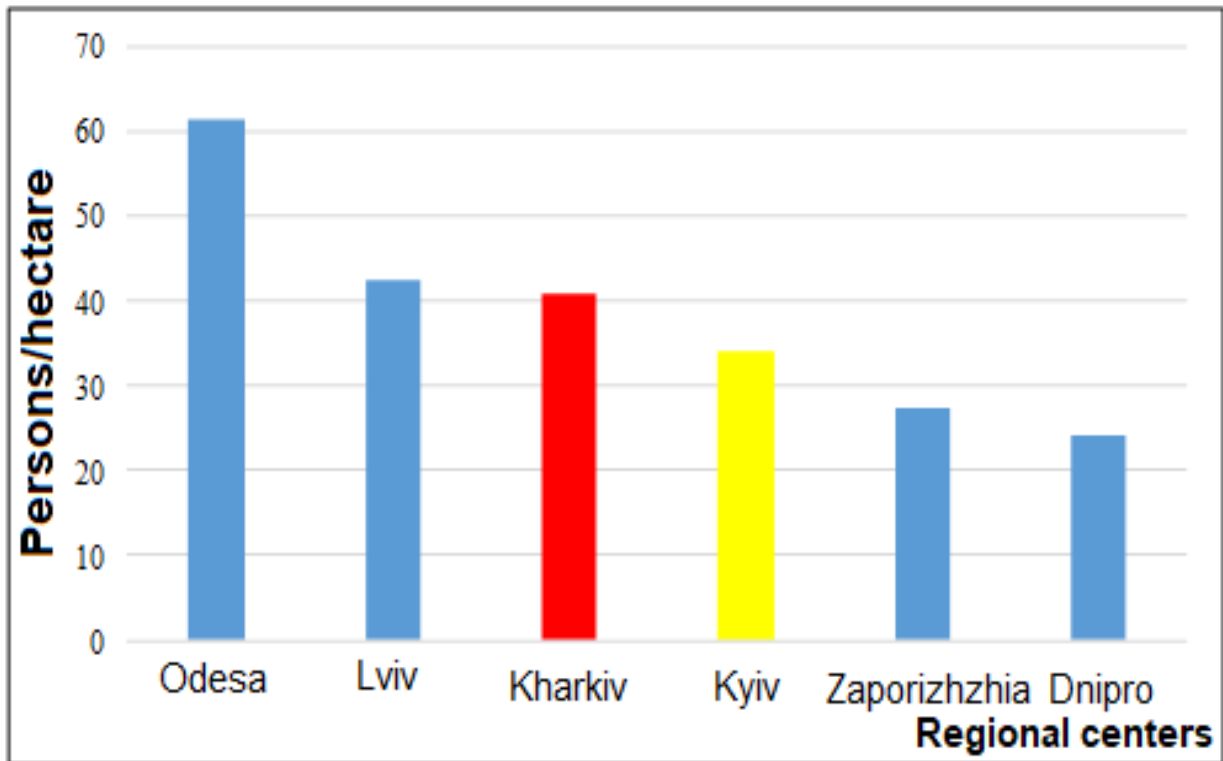

Рис. 2.43. Розподіл деяких обласних центрів України за щільністю населення в 2021 р. (побудовано автором за даними [32])

Місто займає зручне транспортно-географічне положення на перетині міжнародних шляхів «північ-південь» і «захід-схід». Розвиненість дорожньо-транспортної інфраструктури і близькість меж індустріально-розвинених регіонів України (Сумська, Полтавська, Дніпропетровська області) визначають економічну і логістичну привабливість міста.

Помірна відстань (900-1200 км) до західних кордонів України (Польща, Угорщина) сприяє розвитку торгово-транспортних зв'язків з європейськими країнами. Через місто проходить міжнародний транспортний коридор Європа-Азія. Проте, з початком військових дій транспортно-географічне положення набуло негативних рис, адже від центра Харкова до країни-агресора близько 30 кілометрів.

Місто Харків відіграє вирішальну роль у формуванні цілісного потенціалу Харківської області. Як центр області та найбільше місто, Харків є економічним, освітнім, культурним та адміністративним центром області. Серед основних ознак варто зазначити:

1) Харків є головним економічним центром України, що робить значний внесок в економічний розвиток регіону. У місті розташовані численні промислові підприємства, включаючи машинобудування, аерокосмічну промисловість, електроніку, фармацевтику та харчову промисловість. Ці галузі створюють можливості для працевлаштування, стимулюють інновації та залучають інвестиції, сприяючи економічному зростанню в регіоні.

2) Харків відомий своїми навчальними та науковими установами, які складають інтелектуальну основу регіону. Наявність у Харкові престижних університетів, дослідницьких центрів та наукових інститутів сприяє розвитку висококваліфікованої робочої сили та сприяє дослідженням та інноваціям. Навчальні заклади міста випускають талановитих випускників і сприяють передачі знань у різні галузі економіки області.

3) Добре розвинена інфраструктура та стратегічне розташування Харкова покращують його зв'язок у регіоні та за його межами. Місто має сучасну транспортну мережу, включаючи автомагістралі, залізниці, міжнародний аеропорт і систему метро, що полегшує рух товарів, послуг і людей. Це підключення покращує доступ до ринків, заохочує ділову діяльність і підтримує регіональну інтеграцію.

4) Харків є культурно-розважальним центром, пропонуючи яскраву мистецьку сцену, музеї, театри, галереї та музичні фестивалі. Культурні події та пам'ятки міста сприяють розвитку індустрії туризму та покращують якість життя мешканців. Це культурне багатство додає загальної привабливості та інтегрального потенціалу регіону.

5) Як центр області, Харків містить регіональні урядові установи, адміністративні установи та державні служби. Місто відіграє ключову роль у координації та реалізації стратегій, політики та ініціатив регіонального розвитку. Він служить платформою для співпраці та прийняття рішень, забезпечуючи ефективне управління та управління ресурсами та потенціалом регіону.

6) У Харкові розвивається процвітаюча інноваційна система зі зростаючою кількістю стартапів, технологічних компаній та дослідницьких ініціатив. Місто створює сприятливі умови для інновацій та підприємництва через наявність бізнес-інкубаторів, коворкінгів та програм підтримки. Ця культура інновацій та підприємництва додає інтегрального потенціалу регіону, створюючи нові економічні можливості та стимулюючи технологічний прогрес.

Активна проєвропейська діяльність Харкова спрямована на розвиток дружби і співробітництва з європейськими містами і регіонами та розширення зв'язків між ними. Розвиваючи й укріплюючи міждержавне співробітництво, Харків став побратимом для 28 міст із 19 країн світу. Проаналізуємо особливості та роль міста Харків та порівняємо з іншим європейським містом – містом Варшава. Між містами Харків і Варшава існує доволі тісна співпраця, інтенсивно розвиваються побратимські зв'язки між містами, 2 лютого 2011 року підписана угода про дружбу і співробітництво між містами Харковом і Варшавою. Міста мають як багато спільних рис, так і відмінностей. Обидва міста мають багату історію, є містами-мільйонниками, потужними промисловими, обслуговуючими, освітньо-культурними та інноваційними центрами.

Варшава є столицею Польщі, певний час місто Харків також виконувало столичну функцію. Обидва міста мають історичний центр, забудову різних історичних етапів розвитку. Також як Харків, так і Варшава є центрами потужних агломерацій. Також Варшава є вже офіційно визнане світове альфа-місто, розумне місто, тому її досвід розвитку та, особливо, післявоєнного відновлення є надзвичайно доречним та корисним у сучасних реаліях України, адже під час Другої світової війни польська столиця зазнала найбільших руйнувань серед європейських міст — 84% будівель були знищені.

Порівняємо особливості розвитку міст Харків та Варшава за даними однієї з найбільш авторитетних баз вартості та якості життя населення - Numbeo (табл. 2.1., табл. 2.2).

Таблиця 2.1

Вартість окремих товарів та послуг у Харкові та Варшаві за даними Numbeo станом на травень 2023 р.
(побудовано автором за даними [30])

Харчування			
Ресторани	Харків, \$	Варшава, \$	Різниця
Харчування, Недорогий Ресторан	4.60 \$	9,29 \$	+102,0 %
Харчування на 2 особи, ресторан середньої цінової категорії, триразове	21,65 \$	46,47 \$	+114,6 %
McMeal у McDonalds (або еквівалентна комбінована їжа)	3,52 \$	6,62 \$	+88,2 %
Вода (пляшка 0,33 л)	0,33 \$	1,47 \$	+347,7 %
Транспорт			
Квиток в одну сторону (місцевий транспорт)	0,22 \$	1,02 \$	+372,2 %
Абонемент на місяць (звичайна ціна)	6,63 \$	25,56 \$	+285,4 %
Таксі Старт (звичайний тариф)	1,35 \$	1,86 \$	+37,4 %
Таксі 1км (звичайний тариф)	0,24 \$	0,70 \$	+186,2 %
Бензин (1 літр)	1,02 \$	1,63 \$	+59,2 %
Volkswagen Golf 1.4 90 KW Trendline (або аналогічний новий автомобіль)	18 946,75 \$	24 954,14 \$	+31,7 %
Комунальні послуги			
Базове (електрика, опалення, охолодження, вода, сміття) для квартири 85м ²	106,84 \$	259,62 \$	+143,0 %
1 хв. передоплаченого мобільного тарифу на місцевому рівні (без знижок і планів)	0,03 \$	0,10 \$	+262,1 %
Інтернет (60 Мбіт/с або більше, необмежені дані, кабель/ADSL)	4,73 \$	13,81 \$	+191,6 %
Орендна плата за місяць			
Квартира (1 кімнатна) в центрі міста	336,75 \$	875,75 \$	+160,1 %
Квартира (1 кімнатна) За Центром	211,31 \$	683,49 \$	+223,5 %

Квартира (3 кімнати) в центрі міста	614,27 \$	1697,2 5 \$	+176, 3 %
Квартира (3 кім.) За Центром	377,53 \$	1179,5 6 \$	+212, 4 %
Купити квартиру, ціна			
Ціна за квадратний метр. Купити квартиру в центрі міста	1 290,32 \$	4 724,72 \$	+266, 2 %
Ціна за квадратний метр. Купити квартиру за центром	702,93 \$	2 921,49 \$	+315, 6 %
Заробітна плата та фінансування			
Середня місячна чиста зарплата (після сплати податків)	388,91 \$	1348,39 \$	+246, 7 %
Процентна ставка за іпотечним кредитом у відсотках (%), річна, на 20 років з фіксованою ставкою	13.11	8.04	-38,7 %

Таблиця 2.2

Позиція Харкова та Варшави за даними
Numbeo станом на квітень 2023 р.
(побудовано автором за даними [30])

Індекс/місто		Харків		Варшава	
Індекси прямого впливу (чим більше, тим краще)	Індекс купівельної спроможності	35,84	Дуже низький	59.63	Низький
	Індекс безпеки	51,67	Помірний	74.15	Високий
	Індекс охорони здоров'я	48.07	Помірний	60.37	Високий
	Індекс клімату	65,35	Високий	74.61	Високий
Індекси зворотного впливу (чим нижче, тим краще)	Індекс вартості життя	25.54	Дуже низький	46.79	Низький
	Індекс ціни нерухомості у відношенні до доходів населення	12.81	Високий	14.18	Високий
	Індекс транспорту	38.18	Помірний	35.20	Помірний
	Індекс забруднення оточуючого середовища	57.21	Помірний	59.64	Помірний
Індекс якості життя		108,5	Низький	133.7	Помірний

Фактично, вартість життя ч у місті Варшава є майже двічі дорожчим, ніж у місті Харків. Громадянам знадобиться приблизно 3 327,8 \$ у Варшаві, щоб підтримувати той самий рівень життя, який можливо мати за 1 596,9 \$ у Харкові (припускаючи оренду житла в обох містах). Цей розрахунок

використовує індекс вартості життя плюс орендна плата для порівняння вартості життя.

Споживчі ціни у Варшаві на 83,2% вищі , ніж у Харкові (без оренди житла), а споживчі ціни з орендою у Варшаві на 108,4% вищі , ніж у Харкові

Ціни на оренду житла у Варшаві на 187,0% вищі , ніж у Харкові, ціни в кафе та ресторанах у Варшаві на 120,7% вищі , ніж у Харкові, ціни на продукти харчування у Варшаві на 67,9% вищі , ніж у Харкові. Вцілому, місцева купівельна спроможність у Варшаві на 66,4% вища , ніж у Харкові.

Отже, місто Харків відіграє центральну роль у формуванні Інтегрального потенціалу Харківської області. Його економічні, освітні, культурні та адміністративні функції роблять значний внесок у розвиток регіону, залучення інвестицій, сприяння інноваціям та регіональній інтеграції. Стратегічне положення Харкова як регіонального центру та його різноманітні можливості сприяють загальному зростанню та процвітанню Харківської області.

РОЗДІЛ 3

ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВІДНОВЛЕННЯ ІНТЕГРАЛЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

3.1. Особливості реалізації Стратегій розвитку Харківської області до 2020 р. та до 2027 р.

Стратегічне планування є одним з напрямків, який забезпечує максимальне врахування усіх можливостей регіонів, і є обов'язковою вимогою Європейського Союзу.

Стратегії зазвичай відносяться до середньотермінового планування – близько 5 років. Стратегія має враховувати проблеми, перспективи, переваги та ризики, які можуть спіткати відповідний регіон. Стратегії регіонального розвитку починаються з визначення бачення бажаного майбутнього регіону. Це бачення часто базується на унікальних сильних сторонах і прагненнях регіону. Тоді стратегії встановлюють конкретні цілі та задачі, які узгоджуються з баченням, забезпечуючи чіткий напрямок зусиль щодо розвитку.

Стратегії оцінюють *ключові сектори економіки* регіону, такі як промисловість, сільське господарство, послуги, туризм та інновації. Цей аналіз допомагає визначити сектори з потенціалом зростання, конкурентними перевагами та перспективами створення робочих місць. Він також визначає бар'єри або виклики для галузевого розвитку, які необхідно вирішити.

Стратегії враховують інфраструктурні потреби регіону, включаючи транспортні мережі, комунальні послуги, телекомунікації та цифрове підключення. Вони можуть окреслювати плани щодо вдосконалення та розширення інфраструктури для підтримки економічної діяльності, підвищення доступності та сприяння регіональній інтеграції. Також стратегії визнають важливість людського капіталу для стимулювання регіонального розвитку. Вони можуть включати заходи щодо вдосконалення освітніх програм і програм підготовки навичок, залучення та утримання талантів,

сприяння підприємництву та інноваціям і покращення загальної якості життя жителів.

Стратегії часто зосереджені на залученні внутрішніх та іноземних інвестицій у регіон. Вони можуть визначити сектори з високим інвестиційним потенціалом, висвітлити інвестиційні стимули та можливості, а також окреслити маркетингову та рекламну діяльність для залучення інвесторів. Стратегії також можуть визначати пріоритет розвитку індустріальних парків, бізнес-інкубаторів та інноваційних кластерів.

Стратегічне планування також має враховувати можливості переходу до стійкого розвитку, екологічний аспект.

Фактично, стратегії регіонального розвитку – це комплексні плани, розроблені для того, щоб направляти та сприяти сталому та збалансованому розвитку конкретного регіону. Ці стратегії зазвичай окреслюють цілі, завдання та дії, необхідні для вирішення унікальних проблем регіону та використання його можливостей для економічного, соціального та екологічного прогресу.

Конкретний зміст і спрямованість стратегій регіонального розвитку може змінюватися залежно від особливостей регіону, пріоритетів і місцевого контексту. Кожен регіон розробляє свою стратегію на основі своїх унікальних проблем, ресурсів і прагнень з метою сприяння сталому та інклюзивному розвитку. Важливим інструментом також є SWOT-аналіз: детальний аналіз сильних і слабких сторін, можливостей і загроз (SWOT) регіону. Цей аналіз допомагає визначити конкурентні переваги регіону, сфери, які потребують покращення, потенційні сектори зростання та зовнішні фактори, які можуть вплинути на розвиток.

Для Харківської області за останні роки було розроблено 2 стратегії: до 2020 року та до 2027 року. Кожна з них має свої пропозиції, цілі, проблеми та перспективи реалізації.

Проаналізуємо Стратегію розвитку Харківської області до 2020 та 2027 року за основними характеристиками (таблиця 3.1).

Таблиця 3.1.

**Аналіз особливостей Стратегій розвитку Харківської області
до 2020 та до 2027 року (побудовано автором за даними [43, 44])**

Категорія порівняння	Стратегія розвитку Харківської області до 2020 р.	Стратегія розвитку Харківської області до 2027 р.
Цілі Стратегії	- орієнтація розвитку Харківської області на співпрацю з Європейським Союзом; - налагодження нових коопераційних зв'язків, залучення інвестицій у промисловість, агропромисловий комплекс, інфраструктуру, енергетику регіону, інші сфери економіки; - переорієнтація з російського ринку на світовий; - розвиток, враховуючи бойові дії у Донецькій та Луганській областях; - розвиток внутрішнього потенціалу; - забезпечення належного фінансування соціальної сфери та забезпечення високої якості життя населення.	- забезпечення високої якості життя населення на всьому просторі регіону; - створення чистого оточуючого середовища на всьому просторі регіону; - побудова конкурентоспроможної та смарт-спеціалізованої просторової економіки з високою доданою вартістю; - забезпечення інвестиційно привабливого клімату в регіоні і створення інноваційної та інвестиційної інфраструктури; - забезпечення європейського рівня управління та самоврядування в регіоні; - сформувати бренд області та просувати його далеко за межі регіону.
Основні акценти Стратегії	Стратегія акцентує увагу на потужному потенціалі Харківської області та можливостях залучення інвестицій для його подальшого розвитку. Значну увагу приділено питанням ВПО та наслідкам бойових дій у сусідніх регіонах. Також зазначено необхідність збереження високого рівня життя населення.	Стратегія акцентує увагу на перспективних інноваційних аспектах розвитку, смарт-спеціалізаціях, підвищенні інвестиційної привабливості, екологічності та переході до стійкого розвитку. Також приділено увагу впровадженню розумних технологій у розвиток міст регіону.
Оцінка результативності реалізації стратегії	З 23 визначених індикаторів, за час реалізації Стратегії вдалось реалізувати 10 (зокрема, це підвищення ВРП, експорт товарів, покриття мережею Інтернет, тощо).	Через розгорнуту російську агресію Стратегія не була комплексним чином реалізована, розпочато діяльність за певними напрямками, проте оцінити їх результативність фактично неможливо.

Кожна з цих стратегій має свої особливості, сильні та слабкі сторони. На нашу думку, Стратегія розвитку до 2020 року є більш комплексною, враховує більшу кількість різноманітних показників та індикаторів, та дозволяє якісніше здійснити прогнозування розвитку регіону. Стратегія розвитку до 2020 р. створювалась у складний час змін та переорієнтації на європейський рівень розвитку, тому у ваговому комплексі вона враховує більше коло ризиків. Значну увагу приділено також питанням ВПО та наслідкам для Харківщини через бойові дії на Донбасі. Це надзвичайно важливо і актуально також зараз, коли в країні триває повномасштабна війна, та Харківська область також є ареною зіткнень, має значні втрати та пошкодження. Ця стратегія, на нашу думку, є більш ефективною та реалістичною.

Стратегія розвитку Харківської області до 2027 року більшою мірою зосереджена на іміджі Харківської області на світовій арені, впровадженню нових технологій та інноваційних рішень, смарт-спеціалізацій, тощо. Проте, до підготовки стратегії не було залучено широке коло фахівців, і вона виглядає менш комплексно, нехтуючи певним колом питань, які, як виявилось, відіграли негативну роль для регіону, і на жаль, майже унеможливили імплементацію багатьох засад інноваційного розвитку. Зокрема, недостатньо враховано негативний фактор сусідства з росією та близькість до території бойових дій. Безперечно, така ситуація багато в чому викликана тим, що в період підготовки стратегії конфлікт на Донбасі вже був, на жаль, буденним явищем, та не було прораховано його потужну ескалацію та перехід у повномасштабну війну.

І, якщо оцінити ефективність Стратегії розвитку до 2020 року ми можемо оцінити, та виявити, що майже половину цілей було досягнуто, то Стратегія розвитку до 2027 року на жаль у аспекті ефективності не може бути оцінена, а також реалізована необхідним чином, адже кардинально змінились вихідні умови, фактори та вектори розвитку.

3.2. Проблеми та перспективи відновлення Харківської області

Харківська область – один з регіонів України, який найбільше постраждав, та продовжує потерпати від російської агресії. Суспільно-географічне положення регіону, яке завжди розглядалось як позитивне, на разі має різко негативне значення, через близькість до країни агресора. Харківська область зазнала значних руйнувань (рис. 3.1).

Рис. 3.1. Руйнування, Харківська область станом на травень 2023 р. [34]

Як бачимо, Харківська область на ряду з Донецькою, Луганською, Київською та іншими прикордонними регіонами, які межують з росією зазнала значних руйнувань.

Зважаючи на те, що Харківська область є надзвичайно потужною та атрактивною, її потенціал, беззаперечно, має бути відновленим. В Україні вже затверджено концепцію Плану та Програми відновлення, а в Харківській області розпочато роботу над Програмою відновлення області. Проте, це доволі складний процес, який має велику кількість переваг та ризиків. Виконаємо SWOT-аналіз відновлення Харківської області (таблиця 3.2).

Таблиця 3.2

SWOT-аналіз відновлення інтегрального потенціалу Харківської області (побудовано автором)

Сильні сторони	Слабкі сторони
1. Стійкість основних елементів опорного каркасу розселення населення Харківської області. 2. Місто Харків було, є і залишається потужним центром тяжіння населення, розвитку, економічного та інноваційного потенціалу. 3. Міграційна привабливість деяких міст регіону, обумовлена значним рівнем соціально-економічного розвитку та збереженням інфраструктури 4. (м. Харків, м. Лозова, м. Первомайський) для ВПО. 5. Наявність розгалуженої автомобільної та залізничної мережі. 6. Висока компактність та зручна конфігурація території області. 7. Високий рівень урбанізації, сформована Харківська агломерація. 8. Наявність міст, які в минулому були потужними промисловими центрами. Малі міста Харківської області володіють широким спектром функцій та мають достатній потенціал соціально-економічного розвитку для перетворення на районні «точки росту». 9. Наявність налагоджених зв'язків з сусідніми регіонами – Дніпропетровською та Полтавською областями, які виступають гуманітарними хабами. 10. Наявність зв'язків з міжнародними партнерами, які вже сприяють, та у майбутньому сприятимуть відновленню регіону. 11. Потужний розвиток освіти та науки, наявність кадрів високої кваліфікації, 12. Потужний потенціал розвитку регіону.	1. Сусідство з росією. Постійна військова загроза. 2. Периферійне положення Харківської області по відношенню до столиці України та віддаленість від країн Європи. 3. Значна асиметрія просторового розвитку з орієнтацією на обласний центр, різко моноцентрична модель опорного каркасу розселення населення, сильні руйнування двох потужних міст регіону – Ізюма та Куп'янська, які виступали «точками росту» регіону. 4. Нерозвиненість внутрішньорайонних зв'язків в адміністративних районах області. Руйнування мостів та транспортного полотна, з деякими населеними пунктами наземне сполучення досі не відновлено. 5. Низький рівень соціально-економічного розвитку периферійних районів області, деякі сільські населені пункти настільки зруйновані, що, мабуть не підлягатимуть відновленню. 6. Втрата багатьох аспектів інтегрального потенціалу території: замінованість території (і не завжди зафіксована), відтік працересурсного потенціалу, насильницька «деіндустріалізація» з боку країни агресора, знищення фермерських господарств та поголів'я худоби. 7. Деякі громади Харківщини ще знаходяться під окупацією, і, з огляду на термінологію, щодо території можливого відновлення у радіусі 30-70 км від зони бойових дій – це складна ситуація для регіону.

Можливості	Загрози
1. Забезпечення безпеки життя та праці в Харківській області. 2. Розробка та реалізація ефективної програми відновлення регіону, яка б враховувала можливості відновлення часткових потенціалів, та інтегрального потенціалу території. 3. Після розмінування території – активізація розвитку агропромислового комплексу та сільського господарства, для збереження та підвищення ВРП регіону, за цей час – відновлення промислового потенціалу за рахунок повернення релокованих підприємств та відкриття нових. 4. Створення пільгових умов для малого та середнього бізнесу. 5. Розвиток спроможних об'єднаних територіальних громад, що дозволить сформувати нові організаційні ядра розселення різних рангів. 6. Перехід до поліцентричної моделі просторового розвитку за умови підтримки «точок росту» регіону. 7. Розвиток перспективних сільських територій, їх інфраструктурне забезпечення. 8. Підвищення конкурентоздатності регіону, зокрема за рахунок розвитку специфічних функцій міст, селищ міського типу. 9. Розвиток інноваційної, креативної функції міста Харків. Підвищення привабливості міста для життя, навчання та роботи. Повернення статусу «студентської столиці». 10. Розвиток інноваційних видів туризму, військового, похмурого туризму, екстремального туризму. 11. Формування нового бренду регіону на світовій арені як сильного регіону-фронтиру, інвестиційно привабливого та потужного.	1. Ескалація конфлікту, посилення обстрілів та інтенсифікація військових дій. 2. Тривалість конфлікту, або формування нових «сірих зон». 3. Зanedбання постраждалих міст, будинків та районів, які поступово трансформуються у покинуті міста-привиди. 4. Посилення внутрішньої міграції та, як наслідок, поступова руйнація зв'язків з районними центрами області. 5. Подальший відтік трудових ресурсів за кордон у зв'язку зі складною соціально-економічною ситуацією в регіоні. 6. Уповільнення міжнародної підтримки через тривалість конфлікту. 7. Неможливість відновлення авіаційного сполучення через близькість до країни-агресора. 8. Мінна небезпека, яка зберігатиметься у тому чи іншому вигляді зберігатиметься ще тривалий час. Особливо небезпечно для територій, які були окуповані. 9. Неможливість розміщення в Харківській області оборонних та стратегічно важливих підприємств. 10. Через знищення енергогенеруючих потужностей регіон має статус енергодефіцитного та енергозалежного. Знищено також багато газових родовищ. 11. Унеможливлення використання більшості гідрографічних об'єктів регіону (зокрема, річки Сіверський Донець) для туризму та рекреації. 12. Тривалий час заліснення території, адже багато лісів знищено, а лісистість території є важливим частковим потенціалом.

Харківська область – регіон України, який беззаперечно потребує відновлення, і виходячи з потужних часткових та одного з найпотужніших інтегральних потенціалів в Україні має бути відновлений. Авжеж, на цьому шляху державну та місцеву владу чекає багато питань, для вирішення яких необхідно буде залучати фахівців відповідних галузей та дослухатись до думки місцевих громад. Певні етапи відновлення вже запуснені, адже після деокупації території надважливо було забезпечити звільнені території інженерними комунікаціями транспортною інфраструктурою, тощо.

Важливою передумовою для реалізації задач відновлення території, є *співпраця з міжнародними організаціями, країнами-донорами та гуманітарними організаціями*, які можуть допомогти прискорити процес відновлення.

Першочерговою задачею є *розмінування*. У постраждалих від війни районах, тт тих, що зазнали окупації, наявність протипіхотних мін і боєприпасів, що не розірвалися, становить значну загрозу безпеці населення та перешкоджає зусиллям з відновлення. Діяльність з розмінування та розчищення вибухонебезпечних залишків має вирішальне значення для відновлення безпеки та проведення відбудовних заходів.

Також *реконструкція* має зосередитись на ремонті та відбудові пошкодженої інфраструктури, включаючи дороги, мости, будівлі, школи, лікарні та комунальні послуги. Зусилля з реконструкції також мають бути спрямовані на відновлення основних послуг і покращення загальної якості життя населення. Через значні руйнування житлового фонду, надання належного житла та притулку для переміщених осіб та їх сімей є ключовим аспектом післявоєнної реконструкції. Це передбачає будівництво або ремонт житлових будинків, створення тимчасових житлових приміщень і забезпечення доступу до безпечних і придатних для проживання умов. В Харкові подібні роботи ведуться з початку червня 2022 року.

Надважливим також є *відновлення промисловості*, створення робочих місць та сприяння інвестиціям. Це може включати відновлення заводів,

підтримку малого бізнесу, залучення інвесторів та реалізацію програм економічного розвитку для стимулювання зростання. Через страшні руйнування це доволі проблематично як в Харківській області, так і в інших регіонах України, але це завдання є стратегічно необхідним для майбутнього розвитку області.

Однією з першочергових задач також є *відновлення соціальної інфраструктури*, а саме надання послуг освіти, охорони здоров'я та системи соціального забезпечення, адже все це має важливе значення для добробуту та стабільності життєдіяльності населення. Даний аспект також включає відновлення шкіл, лікарень, клінік і програм соціальної підтримки для забезпечення доступу населення до основних послуг.

Надважливим також є відновлення та зміцнення *інститутів управління* має вирішальне значення для ефективної післявоєнної реконструкції. Це включає посилення адміністративного потенціалу, сприяння прозорості та заохочення належної практики управління для забезпечення ефективного та підзвітного надання послуг, підтримка відновлення та розвитку об'єднаних громад.

Ефективна та поміркована післявоєнна реконструкція дає можливість застосовувати *підходи до стійкого розвитку території*, що включає дотримання принципів екологічної стійкості, стійкості до зміни клімату та інклюзивного зростання в планах реконструкції для побудови більш стійкого та процвітаючого майбутнього.

Отже, післявоєнна відбудова Харківської області є складним і довгостроковим процесом, який вимагає координації між різними зацікавленими сторонами, включаючи уряди, місцеві громади, міжнародні організації та гуманітарні місії, науковців та фахівців з містобудування. *Мета відновлення* полягає у відновленні не лише фізичних структур, але й соціальної згуртованості, економічної стабільності та відчуття безпеки та надії для постраждалого населення.

ВИСНОВКИ

В ході дослідження інтегрального потенціалу Харківської області вирішено поставлені задачі. За матеріалами проведеного дослідження можна зробити наступні висновки:

1. Інтегральний потенціал території відноситься до комплексного набору ресурсів, можливостей і можливостей, доступних у конкретній географічній зоні, які сприяють її загальному розвитку та процвітання. Він охоплює різні виміри, включаючи економічні, соціальні, культурні, екологічні та інституційні аспекти. Концепція інтегрального потенціалу висвітлює взаємозв'язок і взаємозалежність цих факторів у формуванні загальної траєкторії розвитку території. Інтегральний потенціал є важливою суспільно-географічною категорією, яка являє собою сукупність часткових потенціалів. Серед найбільш вагомих часткових потенціалів, які формують інтегральний потенціал території варто зазначити: наявність природних ресурсів, таких як мінерали, джерела енергії, родючі землі, вода та ліси, відповідна інфраструктура, включаючи транспортні мережі, системи зв'язку, комунальні послуги та громадські об'єкти, розселенський, демографічний та працересурсний потенціал, які сприяють формуванню потенціалу людського капіталу території, економічна діяльність, інвестиції та інновацій.

2. Харківська область володіє потужним інтегральним потенціалом, який ґрунтується на основі родючих ґрунтів, сприятливих агрокліматичних умов, багатих водних, лісових та мінеральних ресурсів. Добре розвинутий також людський потенціал: регіон густо населений, характеризується значним рівнем урбанізації, наявністю освічених та висококваліфікованих трудових ресурсів. Регіон характеризується потужним рівнем промислового та сільськогосподарського розвитку. Тут розміщено потужні концерни та холдинги різноманітної спеціалізації. Регіон посідає перші позиції в Україні за обсягом внутрішнього регіонального продукту. Харківська область має різноманітну промислову базу, яка охоплює такі сектори, як машинобудування, авіакосмічна промисловість, електроніка, енергетика,

сільське господарство та ІТ. Сільське господарство регіону також потужно розвивається. Також значні передумови для розвитку має інноваційно-інвестиційний потенціал, який активно досліджується та використовується місцевою владою для формування бренду регіону.

В той же час, в наслідок російської агресії Харківська область дуже постраждала, зруйновано виробничі потужності, значний обсяг житлового фонду, значними є втрати людського потенціалу.

3. Місто Харків – головний полюс тяжіння та центр розвитку регіону, який має широкий спектр функцій, і успішно їх виконує. Останнім часом місто набуло своєї історичної функції – функції міста-фронтиру. Харків концентрує переважну більшість населення області, основну економічну діяльність, вирізняється креативною функцією, використовує інновації та впроваджує певні аспекти розвитку «розумних міст». Є доволі інвестиційно привабливим містом. Харків, як і інші міста області постраждав від російської агресії, зруйновано будинки, мікрорайони та велику кількість підприємств. Проте, Харків продовжує розвиватись як центр тяжіння населення, як місцевого так і вимушених мігрантів з інших регіонів, як потужний центр надання послуг та центр науки та інновацій. Те, що ще до закінчення активної фази бойових дій до міста повернулось понад мільйон осіб, свідчить про те, що місто та область, не зважаючи на складні обставини, продовжують бути цікавими та привабливими для населення.

4. Харківська область характеризується потужним інтегральним потенціалом території, який значно постраждав під час війни. Зруйновані міста та будівлі, великі площі замінованих територій, постійна небезпека через межування з країною агресором – це широке коло проблем, з вирішенням яких стикнеться влада та керівники об'єднаних громад. Проте, дякуючи ефективним частковим потенціалам Харківщина має передумови до перспективного, комплексного відновлення території та можливості для реалізації засад стійкого розвитку.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адміністративно-територіальний устрій України / сайт Міністерства розвитку громад та територій України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://atu.decentralization.gov.ua/#mapa>
2. Адміністративно-територіальний устрій України: методологічні основи та практика реформування: монографія / НАН України. ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М.І. Долишнього НАН України»; наук. ред. В.С. Кравців. – Львів, 2016. – 264 с.
3. Андрущенко В., Литвиненко Ю., Тригуб В. (2018). Оцінка інтегрального потенціалу сільських територій України. *Journal of Environmental Management and Tourism*, (9), 1889-1896.
4. Багатовимірний аналіз у суспільній географії (нетрадиційні методи) : монографія / К. А. Немець, К. Ю. Сегіда, Л. М. Немець. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. – 120 с.
5. Бодня О., Ландшафтне картографування НПП «Слобожанський» засобами мобільних, настільних та веб-додатків ARCGIS / О. Бодня, О. Сінна, І. Олійников, А. Овчаренко // Проблеми безперервної географії освіти та картографії: Збірник наук. праць. – Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2016. – Вип. 23. – С. 15-22.
6. Гнатушенко В., Соломаха І. (2015). Інтегральний потенціал промислових регіонів: приклад Дніпропетровської області. *Регіональна економіка*, (3), 42-50.
7. Голіков А. П. Харківська область, регіональний розвиток: стан і перспективи: монографія / А. П. Голіков, Н. А. Казакова, М. В. Шуба / За ред. чл.-кор. НАН України, проф. В. С. Бакіров. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. – 224 с.
8. Давискіба Є.В. Економічний потенціал регіону: методика і досвід оцінки / Є. В. Давискіба. – Комунальне господарство міста: Наук.- техн. зб.– Вып. 50.- К.: Техніка, 2013. – С.152-157.

9. Державна стратегія регіонального розвитку на 2021-2027 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#n11>
10. Зінчук Т., Анісімова О. (2020). Аналіз інтегрального потенціалу туристично-рекреаційних територій України. Журнал геології, географії та геоекології, (29), 136-147.
11. Іванов М., Іванова І. (2014). Інтегральний потенціал регіонів України: економічні аспекти. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка, (164), 17-22.
12. Інноваційно-інвестиційний потенціал як основа конкурентоспроможності регіону (на прикладі Харківської області) : колективна монографія / За заг. ред. Л. М. Немець, К. Ю. Сегіди. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2017. – 520 с.
13. Інноваційно-інвестиційний потенціал як основа конкурентоспроможності регіону (на прикладі Харківської області) : колективна монографія / за заг. ред. Л. Немець, К. Сегіди. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2017. – 520 с.
14. Кравченко К. Просторові особливості, проблеми та перспективи формування об'єднаних територіальних громад у Харківській області / К. Кравченко // Часопис соціально-економічної географії: міжрегіональний збірник наукових праць.–2017. –Вип. 22. –С. 174-179.
15. Кушнір С. та Кашук С. (2020). Інтегральний потенціал Карпатського регіону України: географічний аспект. Геополітика та екогеодинаміка, (1), 66-75.
16. Макаренко М. В. Економічний потенціал регіону як основа його розвитку / М. В. Макаренко. - Вісник приазовського державного технічного університету. Серія: Економічні науки, № 34. - 2017. С. 12-18.
17. Максименко Н. В., Пересадько В. А., Сінна О. І., Клещ А. А., Баскакова Л. В. ІТ-технологія встановлення меж заповідних територій в умовах земельної реформи в Україні / Н. В. Максименко, В. А. Пересадько, О. І.

- Сінна, А. А. Клещ. - Людина та довкілля. Проблеми неоекології, 36, 2021. 111-122. <https://doi.org/10.26565/1992-4224-2021-36-09>.
18. Маруняк Є. Соціально-економічний простір (методологія геопросторових досліджень та практика планування) : дис. докт. геогр. наук 11.00.02 / Є. Маруняк. – К.: 2016. – 503 с.
 19. Матвієнко Р.О. Управління регіональним розвитком в умовах перехідної економіки України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к-та. екон. наук : спец. 08.10.01 «Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка» / Р.О. Матвієнко. – Київ, 2015. – 20 с
 20. Мезенцев К. В. Суспільно-географічне прогнозування регіонального розвитку: Монографія. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. – 253 с.
 21. Мезенцев К. В. Регіональне прогнозування соціально-економічного розвитку: Навчальний посібник / Костянтин Володимирович Мезенцев. – К.: ВПУ «Київський університет», 2004. – 82 с.
 22. Миколайчук М.М. Економічна політика регіонального розвитку в умовах глобалізації: [монографія] / М.М. Миколайчук. — Київ: К.І.С., 2009. — 228 с.
 23. Михалевич, В. (2016). Інтегральний потенціал регіонального розвитку: теоретико-методологічні підходи. Регіональна економіка, (2), 37-43.
 24. Міста Харківщини: моноцентрична чи поліцентрична модель просторового розвитку регіону? (перспективи та загрози) / К. А. Немець, К. Ю. Сегіда, Н. В. Гусєва // Урбаністична Україна: в епіцентрі просторових змін : колективна монографія / За ред. Я. Б. Олійника. – Київ-Дніпро, 2017. – С. 95-119.
 25. Моя Україна – інтерактивний атлас [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://db.ukrcensus.gov.ua/dw_atlas_2021/chapter_1_1.ASP
 26. Немець К. Дослідження міських агломерацій в аспекті реалізації адміністративно-територіальної реформи в Україні (на прикладі Харківської

- області) / К. Немець, К. Сегіда, Л. Немець, К. Кравченко, Є. Телебенєва, Л. Ключко, В. Редін // Міжрегіон. зб. наук. праць. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. – Вип. 27, с.28-39 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://periodicals.karazin.ua/soccongeo/article/view/15411/14388>
27. Немець Л. Регіональні системи розселення в Україні: особливості розвитку в умовах реформи децентралізації / Л. Немець, К. Сегіда, К. Кравченко, Є. Телебенєва, Т. Погребський. - Часопис соціально-економічної географії, 29, 2020. С. 6-17.
28. Нізалова, О. та Грига, І. (2019). Аналіз інтегрального потенціалу соціальної інфраструктури регіонів України. Актуальні проблеми економіки, (212), 215-224.
29. Олійников І. Досвід упровадження веб-технологій у картографуванні заповідних територій / І. Олійников, О. Сінна, О. Бодня // Проблеми безперервної географічної освіти і картографії: Зб. наук. Праць. – Харків, 2017. – Вип. 26. – С. 38-43.
30. Офіційний сайт Numbeo [Електронний ресурс]. – Режим доступу https://www.numbeo.com/cost-of-living/compare_cities.jsp?country1=Ukraine&country2=Poland&city1=Kharkiv&city2=Warsaw&tracking=getDispatchComparison
31. Офіційний сайт Головного управління статистики в Харківській області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uprstat.kharkov.ukrtel.net>
32. Офіційний сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>
33. Офіційний сайт Децентралізація в Україні: нові можливості [Електронний ресурс]. – Режим доступу : decentralization.gov.ua
34. Офіційний сайт Програми відновлення України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://recovery.gov.ua/>
35. Офіційний сайт Харківської обласної військової адміністрації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kharkivoda.gov.ua/>

36. Пасічник Л., Слюсаренко Т. (2017). Інтегральний потенціал прикордонних регіонів: порівняльний аналіз України та Польщі. Економічні аннали-XXI, (165), 26-31.
37. Підгрушний Г. П. Суспільно-географічні основи дослідження інтегрального потенціалу території: теоретико-методичні підходи та досвід оцінки / Г. П. Підгрушний, Ю. Д. Качаєв, О. О. Денисенко та ін. - Український географічний журнал, № 4, 2011. - С. 42–44.
38. Притула, Ю. (2017). Інтегральний потенціал міських територій України: просторові аспекти. Geographia Polonica, (90), 469-486.
39. Просторовий розвиток України в глобальній візії / Є. О. Маруняк // Вісник Національної академії наук України. – 2020. - № 4. – С. 73-83. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/170008>
40. Регіональний розвиток в Україні: суспільно-просторова нерівність і поляризація: монографія / К. В. Мезенцев, Г.П. Підгрушний, Н. І. Мезенцева [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.geokyiv.org/pdf/Reg_development_in_Ukraine.pdf
41. Руденко В.П. Географія природно-ресурсного потенціалу України. – У 3-х част.: підручник /В.П.Руденко. – Ч.: Чернівецький ун-т, 2010. – 552 с.
42. Савчук І. Г. Методичні підходи та принципи дослідження виробничого, інформаційного і фінансового потенціалів регіону України / І. Г. Савчук. - Український географічний журнал, №2. – 2011. – С. 33–40.
43. Стратегія розвитку Харківської області на 2021–2027 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://kharkivoda.gov.ua/content/documents/1026/102538/files/Стратегія.pdf>
44. Стратегія розвитку Харківської області на період до 2020 року [Електронний ресурс] – Режим доступу : kharkivoda.gov.ua/documents/16203/1088.pdf.
45. Темиргалієв Р.І. Ресурси регіонального розвитку та їх роль у визначенні стратегічних пріоритетів держави / Темиргалієв Р.І. // Державне

- управління та місцеве самоврядування. Серія "Управління". Вип. № 3(9). - 2009. - С.123-130.
46. Територіальний розвиток і регіональна політика в Україні: Виклики та пріоритети України. ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України»; наук. редактор В. С. Кравців. – Львів, 2018. – 157 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ird.gov.ua/irdp/p20180701.pdf>
 47. Цветкова, Н., Куцера, О. (2016). Оцінка інтегрального потенціалу регіонів України в контексті євроінтеграції. Економіка та менеджмент, (1), 132-142.
 48. Antonescu, D., (2015). Theoretical approaches of endogenous regional development at: <https://mpira.ub.uni-muenchen.de/64679>.
 49. Bardhan P. Decentralization of Governance and Development / P. Bardhan. – Journal of Economic Perspectives, 16 (4), 2002 – pp. - 185-205.
 50. Berea, R. C., Otoiub, A., Bucerzan, I., (2014). Determinants of economic growth in cities acting as growth poles in regions from Romania. 7th International Conference on Applied Statistics, Procedia Economics and Finance, vol. 10, pp. 357–365. DOI 10.1016/S2212-5671(14)00415-8.
 51. Blakely E.J. (2015). Planning local economic development: theory and practice. Journal of Economic Geography 4, 351-370.
 52. Boháčková, I., Hrabánková, M., (2004). Development potential in regions and its monitoring. Agric. Econ. – Czech, vol. 50, no.6, pp. 261–265. ISSN 0139-570X.
 53. Castells, Manuel. "Network Society: From Knowledge to Policy." Center for Transatlantic Relations, 2014.
 54. Capello, R., Perucca, G., (2015). Openness to Globalization and Regional Growth Patterns in CEE Countries: From the EU Accession to the Economic Crisis. Journal of Common Market Studies, vol. 53, no. 2, pp. 218–236.
 55. Coleman J. (2018) Social capital in the creation of social capital. American Journal of Sociology, 94, 95-120.

56. Dudley W. Ukraine's Decentralization Reform / W. Dudley. - SWP Working Papers, №1. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.swp-berlin.org/fileadmin/contents/products/arbeitspapiere/Ukraine_Decentralization_Dudley.pdf
57. Faludi Andreas. Territorial cohesion, territorialism, territoriality, and soft planning: a critical review. *Environment and Planning A* 2013, volume 45, pages 1302 – 1317.
58. Florida Richard. *The New Urban Crisis: How Our Cities Are Increasing Inequality, Deepening Segregation, and Failing the Middle Class-and What We Can Do About It*, Basic Books; 1st edition, 2017, 336 p.
59. Gottmann, Jean. "Megalopolis Revisited: The Megaregion as a New Spatial Scale of the American City Region." *Urban Studies*, Vol. 46, No. 12, 2013.
60. Hall Peter. *Cities in Civilization: Culture, Innovation, and Urban Order*. Weidenfeld & Nicolson, 2018, 1169 c.
61. Hansen N. (2012) Competition, trust and reciprocity in the development of innovative regional milieux. *Papers in Regional Science* 71, 95–105
62. Jacobs Jane. *Cities and the Wealth of Nations: Principles of Economic Life* Random House, 2004, 257 p.
63. Kroll, Lucien. "Dialogue avec Lucien Kroll: Architecte humaniste." Editions Racine, 2019.
64. Melecký, L., (2015). Assessment of socioeconomic development of Visegrad Four NUTS 2 Regions Using Composite Indices. In *Proceedings of 12th International Scientific Conference on Economic Policy in the European Union Member Countries*. Opava: Silesian University Opava, pp. 561–571. ISBN 978-80-7510-114-3.
65. Meller, Helen. *Patrick Geddes: Social Evolutionist and City Planner*. — London, UK: Routledge, 1994. — 384 c.
66. Minarčíková, E., (2015). Evaluation of Regional Development in Visegrad Four in the Context of the EU Cohesion. In *Proceedings of the 25th International Business Information Management Association Conference*. Innovation Vision

- 2020: from Regional Development Sustainability to Global Economic Growth. Amsterdam: International Business Information Management Association, pp. 924–934. ISBN 978-0-9860419-4-5.
67. Niemets, L. M.; Lohvynova, M. A. (2017) Socio-demographic factors of the development of agriculture in Kharkiv region. *Visnyk of V.N. Karazin Kharkiv National University. Series Geology, Geography Ecology*, Issue 47, p. 133-138. <https://doi.org/10.26565/2410-7360-2017-47-14>
68. Niemets, L.M., Mezentsev, K.V., Sehida, K.Y., Morar, C., Husieva, N.V., Peresadko, V.A., Telebienieva, I.Y. (2018) Innovation and Investment Potential of Region as a Factor of its "Smart Transformation" - a Case Study of Kharkiv Region (Ukraine). *Visnyk of V.N. Karazin Kharkiv National University. Series Geology, Geography Ecology*, Issue 49, p. 137-159, <https://doi.org/10.26565/2410-7360-2018-49-11>
69. Porter Michael. *Clusters and the New Economics of Competition*. 2008, P. 77-90.
70. Reshetchenko S. Evaluation of the environmental status of agricultural resources in the territory of Ukraine under conditions of climate change / Reshetchenko S., Popovych N., Shulika B., Porvan A., Cherkashyna N. // *Technological audit and production reserves*. – 2018. – 3/3 (41). – P. 21-32. doi: 10.15587/2312-8372.2018.134890
71. Sassen, Saskia. "Global Networks, Linked Cities." Routledge, 2002.
72. Storper Michael. *The Regional World Territorial Development in a Global Economy*, Guilford Press, 2017.
73. Susanne A. Frick & Andres Rodriguez-Pose, 2023. "What draws investment to Special Economic Zones? Lessons from developing countries," *Papers in Evolutionary Economic Geography (PEEG)* 2304, Utrecht University, Department of Human Geography and Spatial Planning, Group Economic Geography.